

A birkenai cigánytábor fennállásának utolsó szakasza

(1944. május–augusztus)

Eredeti megjelenés helye: Helena Kubica – Piotr Setkiewicz: Ostatni etap istnienia Zigeunerlager w obozie Birkenau (máj – sierpień 1944 r.). Zeszyty Oświęcimskie, 31 (2023), 245–277. o. Kiadó: Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu. A fordításban közreműködött Barta Tamás, a fordítást szakmailag ellenőrizte Karsai László és Kenyeres István. A publikálás a szerzők és a kiadó engedélyével történik.

Úgy tűnhet, hogy az Auschwitz II-Birkenau koncentrációs táborban létezett roma tábor történetét már kellőképpen feltárták és megírták. Különösen az utóbbi években jelent meg Lengyelországban és külföldön számos értékes feldolgozás a témáról.¹ Történetének bizonyos mozzanataiban azonban, amelyeket eddig tévesen értelmeztek, vagy vitatható értékű forrásokra támaszkodva írtak le, továbbra is tisztázatlannak tűnnek. Közülük különösen két, rendkívül fontos kérdés emelendő ki: az úgynevezett roma felkelés 1944 tavaszán, valamint a birkenai cigánytábor 1944. augusztus 2-i felszámolásának körülményei.

Roma felkelés Birkenauban?

Az 1944. májusi roma felkelés hipotézisének alapjául Tadeusz Joachimowski lengyel politikai fogoly beszámolójának egyik részlete szolgált. Joachimowski a birkenai BIIe táborrészleg jelentésírói írnokaként dolgozott:

1944. május 15-én eljött hozzám Bonigut [Georg Bonigut SS-Unterscharführer a roma tábor Rapportführere volt – a szerzők megjegyzése], és közölte velem, hogy rosszul áll a cigánytábor ügye. Döntés született a cigánytábor felszámolásáról. A politikai osztálytól dr. Mengele közvetítésével utasítást kapott a cigánytábor felszámolására, az összes még életben lévő cigány gázzal való megölésével. Akkor körülbelül 6500 cigány volt a táborban. Bonigut utasított, hogy értesítsem erről azokat a cigányokat, akikben teljesen megbízom. Kérte, hogy figyelmeztessem őket: »ne hagyják magukat lemészárolni, mint a birkákat«. Azt is elmondta, hogy az akció kezdetének jele a »Lagersperra [lágerzárlat/láger-lezárás]« lesz, és a cigányoknak nem szabad kijönniük a barakkjaikból. Bonigut maga is figyelmeztetett néhány cigányt. Én is elvégeztem a titokban rám bízott feladatot.

Másnap [vagyis május 16-án – a szerzők megjegyzése] 19 óra körül meghallottam a »Lagersperrét« hirdető gongot. A cigánytábor elé teherautók érkeztek, amelyekből mintegy 50–60, géppuskákkal felfegyverzett SS-emberből álló kíséret szállt ki. Az SS-ek körülvették a cigányok lakta barakkokat. Néhány SS-ember »Los, los!« kiáltással belépett az egyik lakóbarakkba. A barakkokban teljes csend

¹ Księga Pamięci. Cyganie w obozie koncentracyjnym Auschwitz-Birkenau, München–London–New York–Paris 1993; Sinti und Roma im KL Auschwitz-Birkenau 1943–1944: vor dem Hintergrund ihrer Verfolgung unter der Nazi Herrschaft, Waclaw Długoborski (szerk.), Oświęcim 1998; Jerzy Dębski, Joanna Talewicz-Kwiatkowska, Prześladowania i masowa zagłada Romów podczas II wojny światowej w świetle relacji i wspomnień, Warszawa 2007; Ctibor Nečas, Nad portréty neznámých vězňů z osvětinského cikánského tábora, „Romano džaniben” 2010, 1. sz., s. 97–114; Vlasta Kladivova, Konečná stanice Auschwitz-Birkenau, Olomouc 1994; Jerzy Dębski, Romowie w KL Auschwitz-Birkenau, lata 1941–1944, „Dialog Pheniben. Porajmos”, különszám, 2014, s. 51–60. Emellett sok hasznos adat található a témáról az ismert monográfiákban: Michael Zimmermann, Rassenutopie und Genozid. Die nationalsozialistische Lösung der Zigeunerfrage, Hamburg 1996; Guenter Lewy, Persecution of the Gypsies, Oxford 2000; Donald Kenrick, Grattan Puxon, Gypsies under the Swastika, Hatfield 2009, valamint ugyanezen szerzők korábbi munkájában: Sinti und Roma. Die Vernichtung eines Volkes im NS-Staat, Göttingen 1981.^[F01 = Fordítói megjegyzések, lásd a tanulmány végén!]

uralkodott. Az ott összegyűlt cigányok késekkel, lapátokkal, vasdarabokkal, feszítővasakkal és kövekkel felfegyverkezve várták a további fejleményeket. Nem jöttek ki a barakkokból. Rövid tanácskozás után az SS-ek a »Blockführerstubéba [blokkparancsnoki iroda]«, az akció parancsnokához mentek. Kis idő múlva sípszót hallottam. A barakkokat körülvevő SS-ek elhagyták őrhelyüket, beszálltak a gépkocsikba és elhajtottak. A »Lagersperrát« feloldották.

Másnap [1944. május 17-én – a szerzők megjegyzése] eljött Bonigit Lagerführer, és azt mondta nekem: »A cigányok egyelőre megmenekültek.«^{2[F02]}

A fenti beszámolónak tulajdonított jelentőség feltehetően abból adódott, hogy Tadeusz Joachimowski a háború után tett számos nyilatkozata és vallomása során többnyire hitelt érdemlő, tábori tisztségéből adódóan pedig rendszerint jól értesült tanúnak bizonyult. Mivel akkoriban nem álltak rendelkezésre más, hasonlóan részletes tanúságtételek egykori roma foglyoktól, egyes kutatók hajlamosak voltak beszámolóját lényegében elegendőnek, bizonyos értelemben pedig megkérdőjelezhetetlennek tekinteni.

Meg kell azonban jegyezni, hogy sem az Auschwitz-Birkenau Állami Múzeum egyes történészeinek tudományos munkái, sem a tábor átfogó monográfiája³ nem foglalkozott érdemben a romák felkelésével abban a formában, ahogyan azt Joachimowski bemutatta. E kutatók feltehetően úgy ítélték meg, hogy más források hiányában túl kockázatos lenne egyetlen tanú beszámolójára támaszkodni. Az Auschwitzi Múzeum Oktatási Központja által kiadott, *Romowie w KL Auschwitz* című ismeretterjesztő munkában⁴ ugyan idézték Joachimowski beszámolóját, de nem fűztek hozzá magyarázatot.

² APMA-B, Zespół Oświadczenia, t. 13, k. 68–69, Tadeusz Joachimowski beszámolója.

³ Auschwitz 1940–1945. Węzłowe zagadnienia z historii obozu, t. 1–5, Waław Długoborski, Franciszek Piper (szerk.), Oświęcim 1995. E témát Henryk Świeboki sem érintette, aki mindeddig a legrészletesebben mutatta be az auschwitzi ellenállási mozgalom történetét, beleértve a foglyok által az SS-ekkel szemben folytatott harc valamennyi megnyilvánulását. Uo., t. 4 (Ruch oporu).

⁴ Sławomir Kapralski, Maria Martyniak, Joanna Talewicz-Kwiatkowska, *Romowie w KL Auschwitz*, „Głosy Pamięci”, 7. sz., Oświęcim 2011, s. 25. Hasonlóképpen járt el Kazimierz Smoleń is *Cyganie w KL Auschwitz-Birkenau* című cikkében. In: *Los Cyganów w KL Auschwitz-Birkenau*, Oświęcim 1994, s. 120.

1. ábra. Tadeusz Joachimowski háború utáni fényképe. APMA-B, Fot. 25517-1.

2. ábra. Tadeusz Joachimowski a roma tábor Rappportschreibereként Aleksander Kolodziejczyk 1970-ben készült alkalmi karikatúráján. PMO-I-1-455.

A történészeknek a „roma felkelés” hipotézisével szembeni óvatosságát igazolni látszanak más tanúk beszámolóí is: ők 1944 tavaszán a birkenai cigánytáborban tartózkodtak, a háború után mégsem említettek ilyen eseményt. Közéjük tartozott többek között a roma tábor orvosa, dr. Rudolf Weisskopf-Vitek,⁵ dr. Tadeusz Śnieszko orvos,⁶ a 30. blokk írnoke, Jerzy Kijowski,⁷ a fürdő kápója, Felix Amann,⁸ Marian Perski,⁹ Borys Skulski,¹⁰ a 32. kórházi blokk ápolója, Jan Wótkowski,¹¹ a 26. kórházi blokk ápolónője, Kazimiera Korzeniowska (a táborban Kosiba néven),¹² a 30. kórházi blokk ápolója, Antoni Paris,¹³ az írnoke irodában dolgozó Elisabeth Guttenberger,¹⁴ a 30., 26. és 22. kórházi blokk ápolónője, Ludwika Wierzbicka,¹⁵ a BIIe tábor Lagerkapója és Lagerältestere, Hermann Diamanski,¹⁶ Aloise Blumaier,¹⁷ Antoni Daniel,¹⁸ Edvard Daniel,¹⁹ Emilie Daniel,²⁰ Ružena Grydil,²¹ Stepan Homolek,²²

⁵ APMA-B, Zespół Wspomnienia, t. 94, k. 243–277.

⁶ APMA-B, Zespół Oświadczenia, t. 15, k. 52–66.

⁷ APMA-B, Zespół Oświadczenia, t. 73, k. 14–22.

⁸ APMA-B, Zespół Oświadczenia, t. 16, k. 18.

⁹ APMA-B, Zespół Oświadczenia, t. 61, k. 196–200.

¹⁰ „Gazeta Kujawska”, 1947. március 19., 65. sz., s. 2.

¹¹ APMA-B, Zespół Oświadczenia, t. 96, k. 190.

¹² APMA-B, Zespół Oświadczenia, t. 99, k. 132.

¹³ APMA-B, Zespół Oświadczenia, t. 67, k. 37–45.

¹⁴ APMA-B, Zespół Oświadczenia, t. 18, s. 42–44.

¹⁵ APMA-B, Zespół Oświadczenia, t. 87, k. 82–100.

¹⁶ APMA-B, Zespół Wspomnienia, t. 217, k. 110–115.

¹⁷ APMA-B, Zespół Oświadczenia, t. 121, k. 16–25.

¹⁸ APMA-B, Zespół Oświadczenia, t. 121, k. 26–39.

¹⁹ APMA-B, Zespół Oświadczenia, t. 121, k. 40–54.

²⁰ APMA-B, Zespół Oświadczenia, t. 121, k. 55–58.

²¹ APMA-B, Zespół Oświadczenia, t. 121, k. 59–62.

²² APMA-B, Zespół Oświadczenia, t. 121, k. 63–69.

Jan Istvan,²³ Josef Istvan,²⁴ Marie Istvan (Ruzicka),²⁵ Rozena Othal (Kraus),²⁶ Antonie Richter (Nova),²⁷ Josefa Stepan (Istvan),²⁸ Tomas Šubert,²⁹ Irma Vald (Kraus),³⁰ Franz Karoly,³¹ Antonine Chovancova,³² Antonina Ružička,³³ Hermine Horvath,³⁴ Julius Hodosi,³⁵ Jan Kwiatkowski,³⁶ Therese Franzl (Hodosi),³⁷ Heinrich Dawis,³⁸ Bohuslav Kýr³⁹ és Karl Stojka.⁴⁰

E nyilatkozatok szinte mindegyike az 1960-as és 1970-es években keletkezett, amikor Tadeusz Joachimowski beszámolója még nem volt szélesebb körben ismert.

A szomszédos BIId férfitábor foglyai sem említették a roma felkelést háború utáni beszámolóikban, még azok sem, akik hónapokon át ott tartózkodtak, és számos ismerősük volt a romák között.⁴¹

A roma tábor 1944. májusi felszámolására tett kísérletről és a romák ellenállásáról azok a jelentések és időszakos beszámolók sem tesznek említést, amelyek a következő hetekben eljutottak a Honi Hadsereg (AK) varsói főparancsnokságához.⁴² Ilyen utalások az Auschwitzból a tábori ellenállási mozgalom által kiküldött jelentésekben sincsenek, pedig az 1944 májusa és augusztusa közötti időszakból meglehetősen sok maradt fenn belőlük.⁴³

Meg kell azonban említeni, hogy néhány, jóval később keletkezett nyilatkozatban megtalálható a roma tábor felszámolására irányuló kísérlet többé-kevésbé részletes leírása. Úgy tűnik, elsőként Hilli Weiss tett ilyen nyilatkozatot 1975-ben; ő a BIId tábor Joachimowski által vezetett írónoki irodájában dolgozott. Elmondása szerint, amikor egy nap váratlanul Blocksperrét [blokkzárlatot] rendeltek el, és Lachmann⁴⁴ vezetésével SS-ek vonultak be a táborba, ő két másik romával együtt eléjük állt, és ezt mondta: „Állig fel vagyunk fegyverkezve, még a gyerekek is: késekkel, lapátokkal, revolverekkel és mindazzal, amit a táborban összegyűjtöttünk. Önként nem megyünk a gázkamrákba. Ha erőszakkal akarnak odahajtani bennünket, védekezni fogunk, és sok SS-nek kell meghalnia.” Ezt hallva, és látva a foglyok elszánt magatartását, az SS-ek visszavonultak.⁴⁵

²³ APMA-B, Zespól Oświadczenia, t. 121, k. 70–81.

²⁴ APMA-B, Zespól Oświadczenia, t. 121, k. 82–89.

²⁵ APMA-B, Zespól Oświadczenia, t. 121, k. 90–92.

²⁶ APMA-B, Zespól Oświadczenia, t. 121, k. 93–94.

²⁷ APMA-B, Zespól Oświadczenia, t. 121, k. 95–97.

²⁸ APMA-B, Zespól Oświadczenia, t. 121, k. 98–107.

²⁹ APMA-B, Zespól Oświadczenia, t. 121, k. 108–111.

³⁰ APMA-B, Zespól Oświadczenia, t. 121, k. 112–115.

³¹ APMA-B, Zespól Oświadczenia, t. 18, k. 60–65.

³² APMA-B, Zespól Oświadczenia, t. 80, k. 50–55.

³³ APMA-B, Zespól Oświadczenia, t. 80, k. 81–91.

³⁴ APMA-B, Zespól Oświadczenia, t. 6, k. 864.

³⁵ APMA-B, Zespól Oświadczenia, t. 6, k. 901.

³⁶ APMA-B, Zespól Oświadczenia, t. 3, k. 399, 400.

³⁷ APMA-B, Zespól Oświadczenia, t. 13, k. 144.

³⁸ APMA-B, Zespól Oświadczenia, t. 67, k. 121.

³⁹ APMA-B, Zespól Oświadczenia, t. 100, k. 2.

⁴⁰ APMA-B, Zespól Wspomnienia, t. 217, k. 102.

⁴¹ Például a rendszerint jól értesült Józef Mikusz, a BIId tábor Rappportschreibere. APMA-B, Zespól Oświadczenia, t. 68, k. 31, 32.

⁴² Obóz koncentracynny Oświęcim w świetle akt Delegatury Rządu na Kraj, „Zeszyty Oświęcimskie”, 1. különszám, Władysław Ważniewski, Krystyna Marczevska (szerk.), Oświęcim 1968. Jelentések az Auschwitz koncentrációs tábor fontosabb eseményeiről: 1944. június 1. (s. 161), június 4. (s. 162), június 8. (s. 163), június 17. (s. 166), július 7. (s. 174) és július 10. (s. 175).

⁴³ 1944 májusának közepétől június végéig kilenc ilyen jelentés maradt fenn. APMA-B, Mat. RO, t. 44, k. 151, 153; t. 47, k. 170, 172, 175, 178, 180, 183, 231.

⁴⁴ Gerhard Lachmann SS-Oberscharführer, a politikai osztály munkatársa.

⁴⁵ Anna Dąbrowa-Kostka, 9000 z Zigeuner-Familien-Lager, cikk a „W Marszu 1939–1945” című közlönyben, 2. sz., 1975; valamint hasonló tartalommal: Stanisław Kaniewski, Siła solidarności, „Kierunki”, 1977, 17. sz., s. 9. Hilli Weiss korábban, 1965-ben már vallomást tett a frankfurti bíróság előtt, a roma táborban történt felkelést azonban akkor még nem említette.

Néhány további roma tanú vallomását ezekről az eseményekről csak a 20. és a 21. század fordulóján sikerült összegyűjteni. A BIIe tábor foglyainak 1944 tavaszán tervezett megölésére tett kísérletet említette például Walter Winter,⁴⁶ Otto Rosenberg⁴⁷ és Hugo Höllenreiner.⁴⁸ E beszámolók rendszerint meglehetősen szűkszavúak, ami egyébként nem meglepő: elbeszélőik birkenai tartózkodásuk idején még nagyon fiatalok voltak, vallomásukat pedig több mint fél évszázaddal az ismertett események után tették. Olykor ugyanakkor meglepően pontos adatokat is tartalmaznak, például a felkelés napját (1944. május 16.), valamint az Auschwitzból transzportokkal elszállított romák számára vonatkozó adatokat, amelyek szinte teljesen megegyeznek Danuta Czech megállapításaival.⁴⁹ Ez azonban nem rendkívüli jelenség: ilyen hosszú idő elteltével a vallomást tevő tanúkban gyakran a legjobb szándéktól vezérelve támad az az igény, hogy – a tévedésektől tartva – történeti szakirodalom tanulmányozásával segítségük emlékezetüket.

Az egykori foglyok beszámolói mellett az 1944 tavaszán Birkenauban történtek megítélésének legfontosabb forrása a már említett Rapportführer, Georg Bonigut beszámolója. Tadeusz Joachimowski kérésére készített, 1975. január 28-án kelt rövid, közjegyző által hitelesített nyilatkozatában egészen másként mutatta be a roma tábor úgynevezett első felszámolási kísérletéhez kapcsolódó eseményeket:

Dr. Mengelétől, a birkenai tábor orvosától megtudtam, hogy a tábort feltétlenül fel kell számolni. Schwarzhuber Obersturmführer, a tábor vezetője Höss táborparancsnokkal folytatott egyik beszélgetése során, amelybe véletlenül én is bekapcsolódtam, azt mondta: »Ő az, ő ezt sohasem fogja aláírni.« Ezzel arra célzott, hogy a tervezett felszámoláshoz nem adom az aláírást. 1944 májusában vagy júniusában egy napon megjelent a Waffen-SS, hogy végrehajtsa a felszámolást. Ekkor haladéktalanul tiltakoztam dr. Mengelénél és Schwarzhubernél, mivel nem mutattak be semmiféle parancsot a politikai osztálytól. Ennek következtében az SS visszavonult. Ezután kértem az áthelyezésem, amelyre később, egy nappal a tábor végleges felszámolása előtt került sor; a felszámolást akkor már nem tudtam megakadályozni.

Bonigut további szavaiból az derül ki, hogy csak azután tájékoztatta Tadeusz Joachimowskit 1944 májusában vagy júniusában az SS valamennyi roma legyilkolására vonatkozó terveiről, hogy – a parancs hiányát kihasználva – megíúsította az auschwitzi parancsnokság tisztjeinek szándékát.

Amint látható, Joachimowski és Bonigut nyilatkozatai sajnos jelentős részben kölcsönösen kizárják egymást, különösen az események időrendjét és az SS-osztag roma táborból való kivonásának okait illetően. Kevés bennük az olyan közös mozzanat is, amely lehetővé tenné a világosan felismerhető ellentmondások feloldását.

A fenti beszámolók lényeges elemeit vizsgálva meg kell jegyeznünk, hogy a már több mint egy éve Birkenauban tartózkodó romák feltehetően tisztában voltak a tábor teljes vagy részleges felszámolásának növekvő veszélyével. Nem zárható ki tehát, hogy legalább néhányan közülük valóban kezdetleges fegyvereket kezdtek titokban gyűjteni, amelyekkel a végső pillanatban harcra szállhattak, hogy – amint Joachimowski írta – legalább megpróbálják drágán adni az életüket.

Kétséges azonban, hogy az SS-ek, miután megkapták a parancsot a tábor felszámolására és az ott maradt romák gázkamrákba hajtására, a foglyokkal való esetleges összecsapástól tartva ne hajtották volna végre azt. Hiszen fegyverzetük óriási fölényt biztosított számukra: egy-két, puskákkal és géppisztolyokkal felszerelt SS-szakasz egyszerűen agyonlőhette volna az összes ellenálló foglyot.

Ráadásul még ha feltételezzük is, hogy az SS-ek eleinte tanácstalanul (?) álltak volna a bezárt barakkok előtt, amelyekből a foglyok engedetlenséget tanúsítva nem akartak kijönni, rövid idő múlva

⁴⁶ Karin Guth, Z 3105. Der Sinto Walter Winter überlebt den Holocaust, Hamburg 2009, s. 108, 109.

⁴⁷ Otto Rosenberg, Das Brennglas, Berlin 1998, s. 77–79.

⁴⁸ Haus der Bayerischen Geschichte, jelzet: zz-1460.03, <http://www.hdbg.eu/zeitzeugen/video.php?id=563> (hozzáférés: 2022. november 25.).

⁴⁹ Danuta Czech, Kalendarz wydarzeń w obozie koncentracyjnym Oświęcim-Brzezinka, „Zeszyty Oświęcimskie”, 1963, 7. sz., s. 74.

szükségképpen gyanút fogtak volna, a romák pedig ezzel elveszítették volna egyetlen előnyüket: a meglepetés lehetőségét.

Végül, és ez a legfontosabb: egy ilyen eseménynek gyakorlatilag a táborban lévő valamennyi roma emlékezetében meg kellett volna maradnia, hiszen a barakkokba zárkozva bizonyára tudatában lettek volna a veszélynek. A túlélők beszámolóiban azonban, amint fentebb bemutattuk, nagyon kevés – és, mint említettük, késői – utalás található egy olyan napra, amely veszélyérzetük szempontjából sorsdöntő lett volna, illetve arra, hogy a roma közösség harcba akart volna szállni az SS-szel.

Ha az SS-ek valóban a romákkal való összecsapástól tartva álltak volna el a rájuk bízott feladat végrehajtásától, ennek híre kétségkívül elterjedt volna Birkenau többi foglya között. A foglyok ettől kezdve tudták volna, hogy ha szelekció, vagyis a gázkamrákba szállítás veszélye fenyegeti őket, életük megmentéséhez elegendő ugyanolyan elszántságot tanúsítaniuk, mint a romáknak. Már csak ezért sem mutathattak volna gyengeséget az SS-ek, ha valóban a parancs végrehajtását megtagadó romákkal kerültek volna szembe: nem vonulhattak volna vissza.

A történetben akad még néhány más rejtélyes mozzanat is. Nem világos például, hogy mikor kerülhetett sor a tábor felszámolására tett állítólagos kísérletre. Bonigut mindössze általánosságban említett „májust vagy júniust”. Joachimowski viszont beszámolójának saját példányában – amely akkor nem került az Auschwitzi Múzeum levéltárának gyűjteményébe⁵⁰ – később több lényeges javítást végzett: május 15-ét, amikor állítólag értesült az SS szándékairól, 1944. április 15-ére módosította. Végül egy újabb, 1970-ben tett beszámolójában azt állította, hogy a roma tábor felszámolására tett első kísérletre „1944 áprilisának elején” került sor.⁵¹

KL.: Birkenau Ob. Konz. Buchenwald 28.230 358

Häftl.-Nr.: 29231

Häftlings-Personal-Karte

Fam.-Name: Kurczak am: 19.4.44 Überstellt an KL. Ravensbrück

Vorname: Paulina am: 3.7.23 an KL. Buchenwald

Geb. am: 3.7.1923 in Czechly am: 3.7.23 an KL. Buchenwald

Stand: led Kinder: --- am: --- an KL. ---

Wohnort: Zaklikow Kr. Krasnik am: --- an KL. ---

Strasse: Distr. Lublin am: --- an KL. ---

Religion: r.k. Staatsang.: eh Pole am: --- an KL. ---

Wohnort d. Angehörigen: --- am: --- an KL. ---

Eingewiesen am: 1.1.1944 am: --- an KL. ---

durch: Kripo Litzmannstadt am: --- an KL. ---

in KL.: Ravensbrück am: --- an KL. ---

Grund: assz. Arb. Polin-Zig-in am: --- an KL. ---

Vorstrafen: --- am: --- an KL. ---

mit Verfügung v.: --- am: --- an KL. ---

Entlassung: --- am: --- durch KL.: ---

Strafen im Lager: Grund: --- Art: --- Bemerkung: ---

Personen-Beschreibung

Größe: 1.60 Gestalt: unters Gesicht: oval Augen: grau Nase: wellig Mund: normal Ohren: normal Zähne: vollst Haare: rot Sprache: poln

Bes. Kennzeichen: --- Charakt.-Eigenschaften: --- Sicherheit b. Einsatz: ---

Archivum Muzeum Auschwitz Kärperlichey-Museum Archive

3. ábra. A birkenai BIIe tábor egyik fogolynőjének nyilvántartási lapja (Z-9734). 1944. április 15-én Ravensbrückbe helyezték át, ahol április 19-én vették nyilvántartásba, majd valamivel később Buchenwaldba szállították. APMA-B, D-Bu – 3a/10.

⁵⁰ A Zespól Oświadczenia 13. kötetében elhelyezett beszámolót 1960-ban adták át a múzeumnak és írták alá. Joachimowski 1979-ben bekövetkezett halála után lakásában egy iratcsomót találtak; ebben volt a beszámoló saját példánya, azaz másolata, számos kézzel bejegyzett javítással.

⁵¹ Ez látszik a valósághoz legközelebb álló időpontnak. APMA-B, Zespól Oświadczenia, t. 70, k. 193.

Joachimowski azt is megemlítette, hogy nem sokkal a sikertelen felszámolási akció után utasítást kapott azoknak a „cigányoknak az összeírására, akik a német hadseregben szolgáltak, és kitüntetésben részesültek. Az összeírás e cigányok családjaira is kiterjedt, valamint azoknak a családjaira, akik továbbra is a hadseregben szolgáltak”.⁵² Az 1944 áprilisában és májusában elszállított romák fennmaradt névjegyzékeiből azonban az derül ki, hogy ezekben a transzportokban kizárólag fiatal foglyok voltak, akiket – minden jel szerint – munkaképességük alapján választottak ki. Különösen sok volt közöttük a 16–18 éves fiú; közülük mintegy 300-at korábban, 1943. április 7-én az Auschwitz I 7. blokkjában működő úgynevezett kőművesiskolába helyeztek át. Egy évvel később, a megfelelő szakképzés után, főként az április 15-én Buchenwaldba indított transzportba osztották be őket; jóval kisebb számban pedig abba az 1944. augusztus 2-i transzportba, amellyel 918 férfit és idősebb fiút szállítottak Buchenwaldba.⁵³

APMA-B	D-Au I	Name u. Vorname	Bemerkung
76235	143	Jakubowicz, Symcha	K. II
102577	144	Gachajewicz, Jechon	K. I
53248	145	Landmann, Jechon	K. I
53289	146	Papier, Jechon	K. I
78365	147	Drogow, David	K. II
88154	148	Hjensfeld, Jakob	K. II
85103	149	Stamowitz, Jechon	K. II
76594	150	Rosenfeld, Jechon	K. II
76544	151	Perlmutter, Jechon	K. II
98555	152	Zemizer, Jechon	K. II
81780	153	Schwarz, Jechon	K. II
76428	154	Wasserman, Jechon	K. II
76428	155	Wasserman, Jechon	K. II
76428	156	Wasserman, Jechon	K. II
76428	157	Wasserman, Jechon	K. II
76428	158	Wasserman, Jechon	K. II
76428	159	Wasserman, Jechon	K. II
76428	160	Wasserman, Jechon	K. II
76428	161	Wasserman, Jechon	K. II
76428	162	Wasserman, Jechon	K. II
76428	163	Wasserman, Jechon	K. II
76428	164	Wasserman, Jechon	K. II
76428	165	Wasserman, Jechon	K. II
76428	166	Wasserman, Jechon	K. II
76428	167	Wasserman, Jechon	K. II
76428	168	Wasserman, Jechon	K. II
76428	169	Wasserman, Jechon	K. II
76428	170	Wasserman, Jechon	K. II
76428	171	Wasserman, Jechon	K. II
76428	172	Wasserman, Jechon	K. II
76428	173	Wasserman, Jechon	K. II
76428	174	Wasserman, Jechon	K. II
76428	175	Wasserman, Jechon	K. II
76428	176	Wasserman, Jechon	K. II
76428	177	Wasserman, Jechon	K. II
76428	178	Wasserman, Jechon	K. II
76428	179	Wasserman, Jechon	K. II
76428	180	Wasserman, Jechon	K. II
76428	181	Wasserman, Jechon	K. II
76428	182	Wasserman, Jechon	K. II
76428	183	Wasserman, Jechon	K. II
76428	184	Wasserman, Jechon	K. II
76428	185	Wasserman, Jechon	K. II
76428	186	Wasserman, Jechon	K. II
76428	187	Wasserman, Jechon	K. II
76428	188	Wasserman, Jechon	K. II
76428	189	Wasserman, Jechon	K. II
76428	190	Wasserman, Jechon	K. II
76428	191	Wasserman, Jechon	K. II
76428	192	Wasserman, Jechon	K. II
76428	193	Wasserman, Jechon	K. II
76428	194	Wasserman, Jechon	K. II
76428	195	Wasserman, Jechon	K. II
76428	196	Wasserman, Jechon	K. II
76428	197	Wasserman, Jechon	K. II
76428	198	Wasserman, Jechon	K. II
76428	199	Wasserman, Jechon	K. II
76428	200	Wasserman, Jechon	K. II

4. ábra. A Maurerschule nyilvántartási könyvének lapja, rajta a birkenai BIle táborból Auschwitzba áthelyezett roma fiúk megjelölésével; fogolyszámuk előtt „Z” betű áll. APMA-B, D-Au I – 3a/1.

Kisgyermekes anyák ezzel szemben az 1944 augusztusában Ravensbrückbe indított transzportban voltak. Ez lehetett tehát a Joachimowski által említett, Wehrmacht-katonák családtagjaiból álló transzport.⁵⁴ Ezt támasztja alá a tábori ellenállási mozgalom egyik keltezetlen, de minden valószínűség szerint 1944. július közepéről származó jelentése is, amely volt roma katonák és családtagjaik népes csoportjának a birkenai BIle táborból Auschwitz I-be történt áthelyezéséről számol be.⁵⁵

⁵² APMA-B, Zespól Oświadczenia, t. 13, k. 69.

⁵³ APMA-B, D-Au I – 3a/1, Notatnik Maurerschule. 1943 áprilisában összesen 305 fiút küldtek a roma táborból ebbe az „iskolába”. Egy részük meghalt, néhányukat – feltehetően betegség vagy végső kimerültség miatt – visszaküldték Birkenaubá; néhányan a Neubau Bauleitung Kartoffellager munkakommandóba kerültek, túlnyomó többségüket viszont 1944. április 15-én Buchenwaldba szállították. Nevük szerepel az odaindított transzport névjegyzékében. Vö. Halina Jastrzębska, Maurerschule w Auschwitz, „Zeszyty Oświęcimskie”, 2008, 24. sz., s. 281, 297.

⁵⁴ Kazimierz Smoleń egykori fogoly úgy emlékezett, hogy e csoportnak a később Auschwitzba helyezett, majd az augusztusi transzportokkal elszállított romákat az SS-ek Wehrmachtsangehörige [Wehrmacht családtagok/hozzátartozók] néven emlegették. Vö. Kazimierz Smoleń, Cyganie w KL Auschwitz-Birkenau. In: Los Cyganów w KL Auschwitz-Birkenau, Oświęcim 1994, s. 121. Kétségtelen, hogy az SS-ek ezzel a Wehrmacht tisztjeinek esetleges közbenjárását igyekeztek elkerülni: ha e romákat valóban meggyilkolták volna, a tisztok magyarázatot követelhettek volna arra, mi történt korábbi alárendeltjeikkel.

⁵⁵ APMA-B, Materiały Ruchu Oporu, t. 47, k. 234. Stanisław Kłodziński és Józef Cyrankiewicz titkos üzenete a PPS tábor környéki ellenálló csoportjához. Szerzői így magyarázták az említett romák megjelenését az auschwitzi főtáborban: „A tavaly Németországból, de a frontról idehozott cigányokat most visszaveszik a hadseregbe. Ezért röviddel bevonulásuk előtt egy

Joachimowski tehát, amint látható, két egymástól független eseményt kevert össze: a munkaképes romák kiválasztását az április 15-i transzporthoz, valamint a roma háborús veteránok családtagjainak kiválasztását az 1944. augusztus 2-i transzporthoz.

Jelen tanulmány szerzői, az egykori foglyoktól származó, egymástól igen jelentősen eltérő információk között keresve az 1944 tavaszán a roma táborban történtek legvalószínűbb magyarázatát, és az SS-irodák fennmaradt dokumentumaira támaszkodva, a következő meggyőződésre jutottak:

- Bár a romák Auschwitzba deportálásának alapvető indoka nem a rabszolgamunkán való foglalkoztatásuk volt,⁵⁶ az SS-parancsnokság már 1943 áprilisában úgy döntött, hogy a BIIe tábor foglyainak legalább egy részét erre a célra használja fel: a kőműves iskolába [Maurerschule], illetve különféle alkalmi munkák elvégzésére irányította őket Birkenau területén.
- Egy évvel később, április elején – tehát még a magyarországi zsidók deportálása előtt –, a koncentrációs táborokban növekvő munkaerőhiány láttán az SS-ek arra a meggyőződésre jutottak, hogy a romák nagyobb csoportját, különösen a fiatal és erős férfiakat, ipari munkára lehet irányítani.
- Erre egy hónappal a birkenai BIIb tábor elrendelt részleges felszámolása után került sor; e táborban fél éve tartózkodtak családjaikkal együtt a theresienstadti gettóból odaszállított zsidók. Fel kell idéznünk e büntett elkövetésének körülményeit: 1944. március 7-én az SS-ek a BIIa karanténtábor elkülönített barakkjaiba vezették az első theresienstadti transzportokkal, 1943 szeptemberében érkezett zsidókat, a fiatal és munkaképes embereket éppúgy, mint a gyermekeket és az időseket. Ennek állítólag az volt az oka, hogy „munkára indulnak Heydebreckbe” (Kędzierzyn-Koźleba). Mivel Auschwitzban akkoriban meglehetősen gyakran helyezték át a foglyokat ilyen indokkal, a kiválasztottakban ez nem keltett különösebb aggodalmat. Csak másnap este hajtották fel őket az SS-ek azokra a teherautókra, amelyek egyenesen a gázkamrákba, a halálba vitték őket.⁵⁷ A történet híre hamarosan eljutott a BIIe táborban fogva tartott romákhoz. Közülük egyesek akár közvetlen tanúi is lehettek a büntetnek, hiszen barakkjaik mindössze 100–200 méterre álltak a krematóriumoktól.
- Amikor tehát 1944 áprilisának elején elterjedt a hír, hogy nagy létszámú roma transzportot készülnek egy másik koncentrációs táborba munkára küldeni, a romák egy része ebben az SS szándékát látta egy újabb birkenai „családi tábor”, ezúttal a BIIe felszámolására. Lehetséges, hogy valóban Tadeusz Joachimowski jelentésíró írnok közölte elsőként a hírt azokkal a romákkal, akikkel baráti kapcsolatban állt.
- Végül, amikor egy napon néhány SS⁵⁸ megjelent a roma táborban, és felszólította a fiatal romákat, hogy jelentkezzenek egy németországi táborba történő munkára szállításra, váratlanul passzív ellenállásba és az utasítás végrehajtásának megtagadásába ütköztek. Talán csak ekkor értették meg – vagy magyarázta el nekik valamelyik fogoly –, mi áll a romák magatartásának hátterében. Mivel az SS-ek nem akartak zavargásokat kiváltani, csupán a táborban uralkodó hangulatot kívánták lecsillapítani, utasították Joachimowskit, hogy állítsa össze a munkaképes romák névjegyzékét; ezzel a félelmek eloszlatását kívánták elérni. Minden arra látszik utalni, hogy a terv meghozta az SS-ek által kívánt eredményt: sem a listák összeállítása idejéből, sem későbből, közvetlenül az áprilisi transzport összeállításakor és elindításakor nem tudunk lázadásról vagy ellenállásról.

időre javították az ő és családjuk életkörülményeit: az »újoncokat« családjukkal együtt Birkenauból Oświęcimbe helyezték át.” Az üzenet melléklete az Auschwitzból más németországi táborokba indított transzportok kimutatása; ezek közül az utolsó 1944. július 9-i keltezésű. APMA-B, Materiały Ruchu Oporu, t. 47, k. 452–454.

⁵⁶ Mint azt a szakirodalom igen részletesen bemutatta, „faji” megfontolások és a romák állítólagos aszociális viselkedési hajlamával kapcsolatos előítéletek szolgáltak indokul.

⁵⁷ Mirosław Kárný, Obóz familijny w Brzezince (BIIb) dla Żydów z Theresienstadt, „Zeszyty Oświęcimskie”, 1993, 20. sz., s. 162–177.

⁵⁸ Ilyen értelmezés mellett el kellene vetnünk Joachimowski beszámolójának azt a részét, amelyben – feltehetően az esemény drámaiságának kiemelésére – „50–60, lövésre kész fegyverrel érkező SS-ember” megjelenéséről számolt be a roma táborban.

Hangsúlyozni kell azt is, hogy egyetlen forrás – Tadeusz Joachimowski beszámolóját is beleértve – sem említ a védekező romák és az SS-örség közötti összecsapásokat. Ebben az összefüggésben „felkelésről” vagy „lázadásról” beszélni a fogalmak jelentésével való visszaélésnek tűnik.

Ha tehát a cigánytábor történetében a romák harcának, illetve az SS-ekkel szembeni aktív ellenállásának mozzanatait keressük, ennek sokkal inkább megfelelnek az 1944. augusztus 2-án este Birkenauban történtek. Alfred Fiderkiewicz egykori fogoly így írta le e drámai eseményeket:⁵⁹

(...) a cigánytábort elárastották az egyenruhások. Talán több százan jöttek. Egymás után érkeznek a teherautók. Kiáltást hallunk: »Raus! Raus!« A cigányoknak a mi blokkunkkal szemközi barakkja zárva van. Az SS-ek megpróbálják kinyitni, de az ajtót nyilván belülről eltorlaszolták. Vasrudakkal⁶⁰ betörnek a korhadtt deszkákat. Tömegesen tódulnak be. Kiabálást, lövéseket hallunk, de senki sem jön ki. Újabb SS-csoport tör be a barakkba. Kisvártatva látjuk, amint két fiatal cigány nőt rángatnak ki; irtózatossan sikoltoznak. Más nők a gyilkosakra vetik magukat, az arcukat karmolják. Azok revolverük markolatával védekeznek. Az SS-ek a lábuknál fogva vonszolják a gyerekeket. Egy öregember próbálja megvédeni őket, de egyetlen rúgás elég ahhoz, hogy a cigányt harcképtelenné tegyék és a teherautóhoz vonszolják. Senki sem jön ki ellenállás nélkül a barakkból. Minden lépésnél harc folyik. Halljuk az SS-ek ordítását és a cigányok kiáltozását. A nők küzdenek a legelszántabban – ők fiatalabbak és erősebbek –, gyermekeiket védik. A harc egészen alkonyatig tartott, és úgy tűnik, az SS-eknek senkit sem sikerült ellenállás nélkül a teherautókra hajtaniuk.

Így gyilkolták meg a még megmaradt három-négyezer cigányt. Ugyanazon az éjszakán szurokfekete füst borította be táborunkat.

A birkenai roma tábor felszámolása 1944. augusztus 2-án

A roma és a lengyel tanúk beszámolóiból a roma tábor felszámolását megelőző események következő, sajnos igen hiányos és részleteiben ellentmondásos képe rajzolódik ki.

Tadeusz Joachimowski szerint⁶¹ 1944 májusának második felében összeállította annak a 3200 romának a névjegyzékét, akiket Auschwitzból máshová kellett áthelyezni; hozzátette azt is, hogy a BIIe táborban a felszámolását megelőző napon 3300 roma tartózkodott. Ebből az következne, hogy 1944 tavaszának végén körülbelül 6500 roma volt a táborban. Joachimowski ugyanakkor megjegyezte, hogy az utolsó sorakozón 3229 személynek, köztük 1575 nőnek kellett megjelennie.

Beszámolójának egy másik, valamivel később tett, javított változatában⁶² Joachimowski azt közölte, hogy 1944 júniusának elején nem 3200, hanem 2300 romát szállítottak el Birkenauból – ami, mint hamarosan kifejtjük, jóval közelebb áll a valósághoz –, a cigánytábor fennállásának utolsó időszakában pedig mintegy 3500 ember tartózkodott ott.

A roma tábor orvosa, dr. Rudolf Weisskopf-Vitek úgy becsülte, hogy 1944 nyarán 3000 romát küldtek más koncentrációs táborokba, később pedig 3800 személyt gyilkoltak meg Birkenau gázkamráiban.⁶³

Tadeusz Śnieszko vallomása szerint 1944. augusztus 1-jén 5000 ember volt a roma táborban.⁶⁴

Hermann Diamanski, a roma tábor utolsó Lagerältestere elmondta, hogy részt vett két-háromezer fiatal, munkaképes roma kiválasztásában, akiket Birkenauból a főtáborba helyeztek át. Nem sokkal később a megmaradt romákat, az eredeti létszám kétharmadát, meggyilkolták a gázkamrákban.⁶⁵

⁵⁹ Alfred Fiderkiewicz, Brzezinka. Wspomnienia z obozu, Warszawa 1965, s. 273, 274.

⁶⁰ Vagyis feszítővasakkal.

⁶¹ APMA-B, Zespól Oświadczenia, t. 13, s. 56–80.

⁶² APMA-B, Zespól Wspomnienia, t. 203, s. 50–66.

⁶³ APMA-B, Zespól Opracowania, t. 69, s. 127–165.

⁶⁴ APMA-B, Zespól Oświadczenia, t. 15, k. 63–65.

⁶⁵ APMA-B, Zespól Wspomnienia, t. 217, k. 115.

Felix Amann úgy emlékezett, hogy közvetlenül a felszámolás előtt 4220 ember volt a roma táborban.⁶⁶

Marian Perski közölte a felsoroltak közül a legmagasabb létszámot, körülbelül 7000 főt; ez azonban feltehetően a roma tábor részleges kiürítése előtti, 1944 tavaszi fogolylétszámmra vonatkozott.⁶⁷

Elisabeth Guttenberger beszámolója szerint a roma tábor fennállásának utolsó szakaszában 4500 roma tartózkodott ott, akiket meggyilkoltak.⁶⁸

Keéri-Szántó Mihály fogoly orvos,^[F04] aki 1944. augusztus 2-án a BIIe tábor szomszédos részében tartózkodott – ott akkor már magyarországi zsidók voltak –, elmondta, hogy aznap 3540 roma volt a táborban, akiket a gázkamrákba szállítottak.⁶⁹

Nyiszli Miklós, akinek emlékiratai világszerte ismertek, a közeli krematórium mellett dolgozó patológus orvos azt írta, hogy a roma tábor felszámolásának napján még 4500 ember tartózkodott ott.⁷⁰

Rudolf Höss auschwitzi táborparancsnok viszont a lengyel bíróság előtt azt vallotta, hogy akkor 4000 romát gyilkoltak meg.⁷¹

Mint látható, az 1944 augusztusának elején meggyilkolt romák számára vonatkozó, tanúktól származó adatok jelentősen eltérnek egymástól, többségük azonban inkább a négyezret meghaladó, mint a háromezer körüli létszámhoz áll közel.

A roma tábor utolsó napjaira vonatkozó ismeretek összegzésére Tadeusz Śnieszko, valamint Danuta és Tadeusz Szymański egykori foglyok vállalkoztak a Przegląd Lekarski – Oświęcim című folyóiratban 1965-ben megjelent cikkükben.⁷² Az akkor ismert dokumentumokon és a Tadeusz Joachimowski által személyesen átadott értesüléseken alapuló különféle számítások segítségével arra a következtetésre jutottak, hogy:

- 1943 őszétől 1944 tavaszáig különböző transzportokkal 4183 romát szállítottak el Birkenauból,⁷³ köztük azt a 2300 személyt, akiket 1944 júniusában a főtáborba helyeztek át.
- Mivel azonban egy részüket munkaképtelenként visszaküldték Birkenaubá és megölték, „2383 személy maradt, aki ténylegesen elhagyta a cigánytábort és más táborokba került”.
- 1944. augusztus 1-jén 3300 romát gyilkoltak meg a gázkamrákban.

A szerzők sajnos nem nevezték meg az adataik forrásul szolgáló dokumentumokat. Úgy tűnik továbbá, hogy számításaikba többször is belezavarodtak.

A kutatók és a publicisták azonban jóval gyakrabban használták Danuta Czech *Kalendarz wydarzeń w KL Auschwitz* című eseménynaptárát, amely az 1960-as évek elején a Zeszyty Oświęcimskie egymást

⁶⁶ APMA-B, Zespól Oświadczenia, t. 16, k. 18. Felix Amann a roma tábor felszámolásával kapcsolatos események egyik leghitelesebb tanújának tűnik. Tadeusz Joachimowskival folytatott magánlevelezéséből az derül ki, hogy 1972 végén – feltehetően más egykori roma foglyokkal együtt – nyomozás céljából kihallgatta a német ügyészség. Elképzelhető, hogy a birkenai Zigeunerlager Blockführere, Ernst August König ellen akkor folyó eljárásról volt szó. Joachimowski ekkor igyekezett rávenni őt arra, hogy előzetesen egyeztessék vallomásuk bizonyos részleteit. Amann azonban válaszában hangsúlyozta: „Die Vergasung der Zigeuner am 1. August 1944 kenne ich genau, nur die Zahl 3220 stimmt mit meiner Erinnerung nicht. Denn ich kann mich an der Zahl 4220 erinnern. Aber Du musst es ja aus ersten Quelle haben. Ich werde am Freitag hier vernommen und bleibe bei der Zahl 4220. Dich werde ich auch als Zeuge angeben, dann kennst Du ja Deine Belastungen vorbringen”.^[F03]

⁶⁷ APMA-B, Zespól Oświadczenia, t. 61, k. 196–200.

⁶⁸ APMA-B, Zespól Oświadczenia, t. 18, k. 42–44.

⁶⁹ A Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (DEGOB) által 1945-1946-ban összegyűjtött beszámolók [eredeti példánya a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltárban található. A 2000-es évek elején ezeket scannelt és géppel átirat változatban is feltették a világhálóra – ford. megj.] www.degob.org/index.php?showjk=308 (hozzáférés: 2022. szeptember 14.), 308. számú nyilatkozat. Az angol fordításban – feltehetően tévedésből – más számot, 3451-et adtak meg.

⁷⁰ Miklós Nyiszli, *Auschwitz. A Doctor's Eyewitness Account*, New York 1960, s. 131.

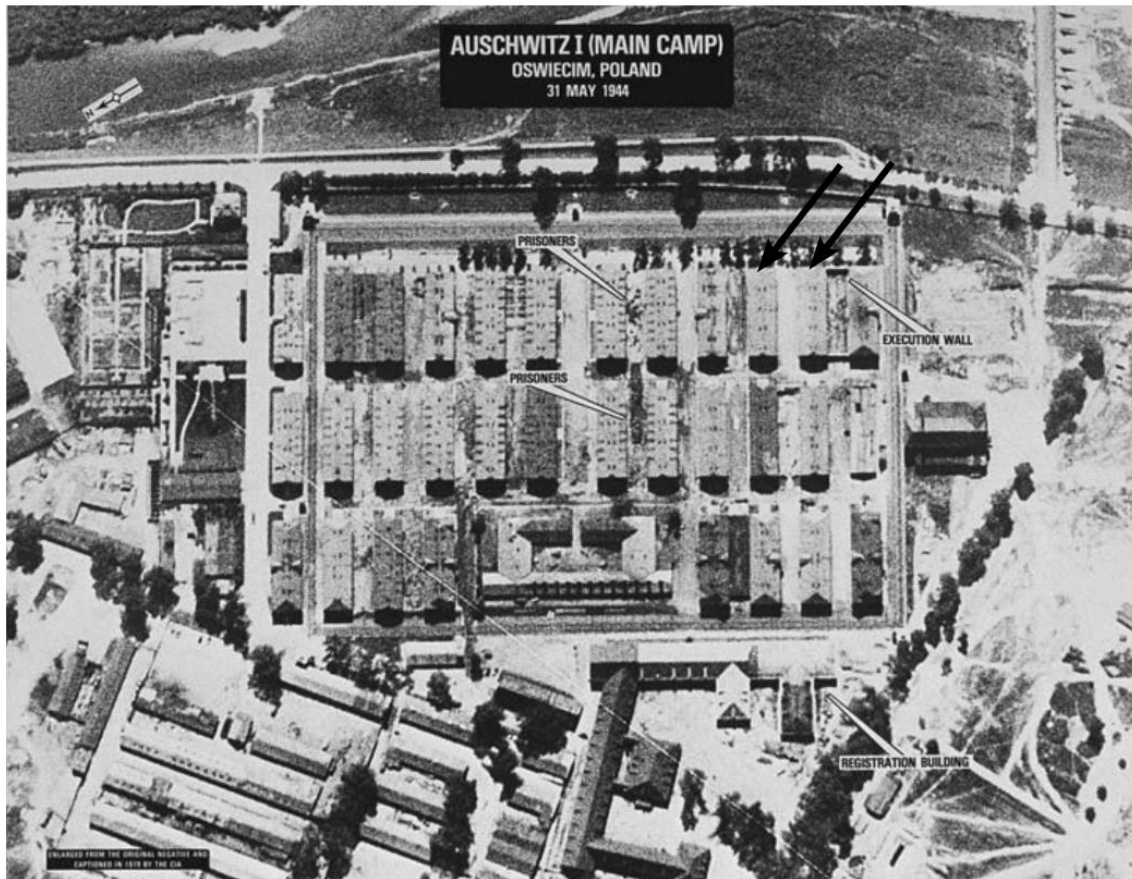
⁷¹ Autobiografia Rudolfa Hössa, komendanta obozu oświęcimskiego, Warszawa 1989, s. 125.

⁷² O szpitalu w obozie rodzinnym dla cyganów w Oświęcimiu – Brzezince, „Przegląd Lekarski – Oświęcim”, t. XXI, 1965, s. 90–99.

⁷³ A cikkben közölt táblázatban számítási hiba szerepel: 4194 fő (s. 98).

követő számaiban jelent meg folytatásokban,⁷⁴ majd harminc évvel később önálló kötetként, különböző nyelveken is kiadták.⁷⁵

Szerzője szerint a cigánytábor felszámolási akciójának kezdetét az jelentette, amikor 1944. május 23-án több mint 1500 romát helyeztek át a birkenai BIle részlegből a 10. és a 11. blokkba.⁷⁶ Ott kellett várakozniuk, amíg a Birodalom más táborába nem szállítják őket.⁷⁷

5. ábra. Auschwitz I egy szövetséges felderítő repülőgép 1944. május 31-i felvételén. A nyilak a 9. és a 10. blokkot jelölik; sem közöttük, sem a közelükben nem látható további kerítés nyoma. NARA.

Az Eseménynaptár július 29-i bejegyzése 1495 főben adja meg a BIle tábor férfitáborát.⁷⁸ A nők akkori létszáma, mint Danuta Czech írta, „nem ismert”.

Három nappal később, augusztus 1-jén azonban a munkaügyi osztály irataiban a foglyok létszáma váratlanul 2815 főre emelkedett. Danuta Czech szerint ennek az volt az oka, hogy a kimutatást készítő személy – egy SS vagy egy fogolyírnok (Schreiber) – összeadta a roma táborban tartózkodó férfiak és nők számát.⁷⁹

Másnap megkezdődött a felszámolás fő szakasza: a főtáborból 1408 romát, férfiakat és nőket vezettek a birkenai vasúti rámpára, majd Buchenwaldba és Ravensbrückbe szállították őket. A Birkenauban

⁷⁴ Az 1944 első és második felére vonatkozó események: „Zeszyty Oświęcimskie”, 6. sz. (1962) és 7. sz. (1963).

⁷⁵ Danuta Czech, *Kalendarz...*, Oświęcim 1992.

⁷⁶ Biztosan nem a 11. blokkba: annak pincéiben továbbra is működött a tábori fogda, a „bunker”; a földszinten a katowicei Gestapo által Auschwitzba küldött úgynevezett rendőrségi foglyokat tartották, az emeleten pedig az elszállítás, illetve szabadon bocsátás előtti karantén működött. Más forrásokból az derül ki, hogy ezeket a romákat a 9. és a 10. blokkban helyezték el.

⁷⁷ Danuta Czech, *Kalendarz...*, s. 668. Czech forrásként Tadeusz Joachimowski beszámolójára hivatkozik, holott ő nem említett 1500 áthelyezett személyt.

⁷⁸ Uo., s. 717. Az Auschwitz II-ben fogva tartott foglyok foglalkoztatási kimutatása alapján. APMA-B, D-Au II-3a, t. 11, k. 16.

⁷⁹ Uo., s. 721. A munkaügyi osztály másnapi jelentésében a roma tábor valamivel magasabb létszámmal, 2885 fővel szerepel; ezenfelül a BIle karanténtáborban egy fogoly/fogolynő?, a BIId férfitáborban öt roma férfi/öt roma személy?, a BIIf kórháztáborban pedig hét roma férfi tartózkodott. Összesen tehát 2898, Czech következtetése szerint „minden valószínűség szerint férfiak és nők”. APMA-B, D-Au II-3a, t. 11, k. 19.

maradt 2897 romát – Danuta Czech számítása szerint – az SS-ek ezután az V. krematórium gázkamráiban ölték meg.⁸⁰

A következő két napban még 1408 roma szerepelt a munkaügyi osztály nyilvántartásában, „másik táborba tartó transzportban lévőként” feltüntetve.⁸¹ Mivel a buchenwaldi SS-orvos jelentéséből tudni lehetett, hogy oda 918 roma férfit fogadtak be, Czech úgy vélte, hogy a fennmaradó 490 személy nő volt, akiket Ravensbrückbe szállítottak.⁸²

Danuta Czech eseményrekonstrukciója később általánosan elfogadottá vált; számos alkalmi írás szerzője felhasználta, és a roma tábor felszámolásának évfordulós megemlékezésein is erre hivatkoztak.

Ma már nehéz megállapítani, miért nem figyelt fel eddig senki Czech érvelésének számos következtetlenségére, illetve az általa elsősorban felhasznált visszaemlékezések és más források szembeötlő eltéréseire. Hiszen ha – amint az Eseménynaptárban közölte – 1944 májusában még körülbelül 6500 roma volt a BIIe táborban, valamivel több mint két hónappal később, 1944 júliusának végén és augusztusának elején pedig már csak 4305-en voltak életben, Auschwitz I-ben és Birkenauban együttvéve, akkor azt kellene feltételeznünk, hogy ezalatt kétezer-kétszáz roma megmagyarázhatatlan módon eltűnt az SS nyilvántartásából.

Kétséges, hogy ezt a csökkenést az adott időszak rendkívül magas halálozása okozta volna. A férfi foglyok foglalkoztatási kimutatásai, amelyek 1944. április 20. és május 17. közötti időszakból maradtak fenn, azt mutatják, hogy a roma férfiak létszáma folyamatosan ugyanazon a szinten, 2800 fő fölött maradt,⁸³ a csökkenő halálozásszámot pedig megközelítőleg ellensúlyozták a születések és a táborba érkező kisebb transzportok. Ugyanez a tendencia, a birkenai roma tábor létszámának csupán csekély csökkenése figyelhető meg a férfiak és nők együttes számát feltüntető statisztikákban, amelyeket az auschwitzi táborkomplexum különböző részein működő kórházak számára készítettek.⁸⁴ Ezekből az látható, hogy tavasszal, egészen 1944 júniusának elejéig, a birkenai BIIe részlegben tartózkodó romák száma fokozatosan, nem pedig hirtelen csökkent. Kivételt jelentettek az április 15-ét közvetlenül követő időszakok – amikor egy nagy transzporttal 883 férfit küldtek Buchenwaldba és 534 nőt Ravensbrückbe –, valamint a május 24-ét követő időszak, amikor két kisebb transzport indult: 82 férfival Flossenbürgbe és 161 nővel Ravensbrückbe. A csökkenést részben ellensúlyozta a romák további kisebb-nagyobb csoportjainak Auschwitzba szállítása.⁸⁵

⁸⁰ Uo., s. 722, 723. A BIIf részleg kórházában az addig nyilvántartott hét roma férfi közül másnap már csak egy maradt.

⁸¹ APMA-B, D-Au II-3a, t. 11, k. 20, 21.

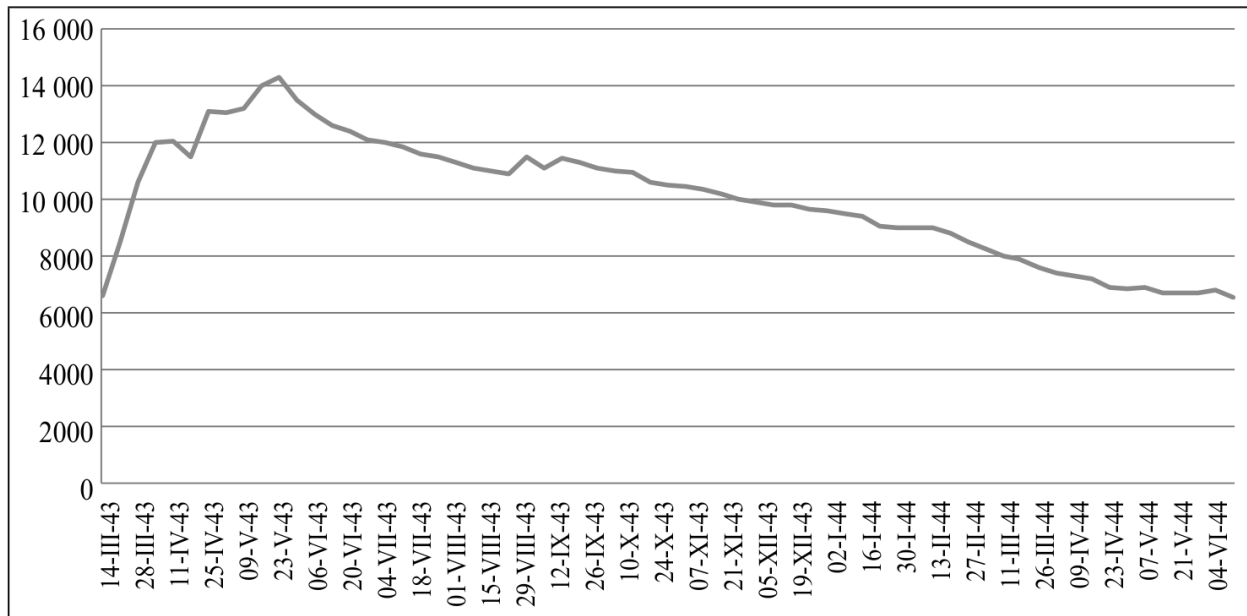
⁸² Danuta Czech, *Kalendarz...*, s. 722.

⁸³ Például április 20-án 2860, április 27-én 2875, május 3-án 2813, május 12-én 2802, május 17-én pedig 2808 fő.

⁸⁴ Ezt mutatja az alább közölt grafikon. APMA-B, D-Au I-5/3, Rózne, leltári sz. 180848: Prozentzahl der Kranken in den Lagern der Auschwitz vom 1.3.43 bis 30.1.44. Elnevezése ellenére a statisztikák együttese a következő hónapokat is tartalmazza, egészen 1944 júniusáig.

⁸⁵ Ilyen volt például az Auschwitzba 1944. április 16-án érkező, 407 férfiból és 445 nőből álló transzport. Így annak ellenére, hogy az említett buchenwaldi és ravensbrücki transzportok előző nap elindultak, a tábor teljes létszáma nem változott jelentősen.

6. ábra. A birkenai BIle cigánytábor létszámának alakulása 1943 márciusától 1944 júniusáig

Forrás: APMA-B, D-Au I-5/3, Róžne, leltári sz. 180848, Prozentzahl der Kranken in den Lagern der Auschwitz vom 1.3.43 bis 30.1.44. cigánytábor BIle (A betegek aránya az auschwitzi táborokban 1943. március 1. és 1944. január 30. között. BIle cigánytábor). A dokumentum a betegek számán kívül Auschwitz egyes táborrészelegeteinek létszámát is feltünteti. A roma tábor utolsó közölt, június 5-i létszáma körülbelül 6550 fő, nőkel és férfiakkal együtt.

Végül nehezen érthető okokból Danuta Czech nem használta fel kutatásaihoz a roma tábor női létszámáról készült, 1944. július 17. és 31. között fennmaradt napi jelentések sorozatát sem.⁸⁶ Ezekből az derül ki, hogy a létszám ekkor csak kis mértékben változott, és körülbelül 3400 fő körül ingadozott.

⁸⁶ APMA-B, D-Au I – 3a/Stärkemeldung Au II Fr. – BIle, k. 1–28.

B.II/e (Frauen) Auschwitz II, den 31. Jul:

(28)

Stärkemeldung.

Stärke am 30.7.1944 3 423

Abgang: Tote 12

3421

Zugang: Neuzugang 1

Sa. 3422

4-Obersturmführer

7. ábra. Forrás: APMA-B, D-Au I – 3a/Stärkemeldung Au II Fr. – BIIe, k. 28. A jelentés szerint július 30-án a birkenai BIIe roma tábor női létszáma (Stärke) 3423 fő volt; másnap két elhunyttal (Tote) csökkent, egy újonnan nyilvántartásba vett fogollyal (Neuzugang) pedig nőtt.

Ezek alapvető jelentőségű dokumentumok: adataik gyakorlatilag az Eseménynaptár szerzőjének egész érvelését megkérdőjelezzik.

A roma női tábor július végi napi létszámjelentései időben egybeesnek a férfitábor néhány utolsó, szintén csak részben fennmaradt létszámadataival.

1. táblázat. A BIIe tábor nyilvántartott létszáma, 1944. július 27. – augusztus 2.

Dátum	Nők ¹	Férfiak ²	Összesen
1944. július 27.	3397	nincs adat	kb. 4900
1944. július 28.	3397	1516	4913
1944. július 29.	3391	1495	4886
1944. július 30.	3423	1518	4941
1944. július 31.	3422	nincs adat	kb. 4940
1944. augusztus 1.	nincs adat	2815	kb. 6240
1944. augusztus 2.	nincs adat	2885	kb. 6300

¹ APMA-B, D-Au I – 3a/Stärkemeldung Au II Fr. – BIIe. ² APMA-B, D-Au II-3a, t. 11.

A „nincs adat” az eredeti b.d. jelölés megfelelője; a „kb.” értékek az eredeti becslések.

Az adatok összehasonlításából világosan kitűnik, hogy 1944 júliusának végén a birkenai BIIe tábor nyilvántartásában csupán mintegy 3420 nő és 1520 férfi szerepelt, vagyis körülbelül 1600 fővel kevesebb, mint június elején, amikor a létszám 6550 volt.

A roma tábor nyilvántartási könyveinek elemzése szerint 1944 júniusában és júliusában 347 roma halt meg,⁸⁷ ugyanakkor összesen 149 újonnan érkezettet, illetve újszülöttet vettek nyilvántartásba. A tábor létszámának tehát július végéig nem 1600, hanem közel 200 fővel, körülbelül 6350-re kellett volna csökkennie. A nők napi létszámmelentései és a férfiak foglalkoztatási jelentései szerint azonban 1944 júliusának végén – mint fentebb említettük – összesen csupán mintegy 4940 személy (3420 + 1520) szerepelt a roma tábor nyilvántartásában. Felmerül tehát a kérdés: hol volt akkor a hiányzó, körülbelül 1410 roma férfi és fiú?

A válasz látszólag nem hagy kétséget: ekkor a főtáborban tartózkodtak, ahol elszállítás előtti karanténban várakoztak arra, hogy Németországba vigyék őket. Számuk ugyanis szinte pontosan megfelel annak a több mint ezernégyszáz férfinak, akiket augusztus 1–2-án újból hozzászámítottak a roma tábor létszámához, és akiket a munkaügyi osztály jelentése augusztus 3-án a birodalmi táborokba tartó „transzportban lévőként” tüntetett fel. Úgy tűnik tehát, hogy ezeket a férfiakat még július vége előtt törölték a BIIe férfi írnoki irodájának nyilvántartásából, és egy másik, ideiglenes, azóta fenn nem maradt listán kellett szerepelniük. Mindenesetre hivatalosan nem vették fel őket a főtábor létszámába, amelyben július végén és augusztus elején nem jegyezték fel jelentős fogolylétszám-csökkenést.⁸⁸ Csak a roma tábor felszámolásának előestéjén számították hozzá őket ismét a BIIe tábor létszámához, így a férfiak száma augusztus 2-án közel 2900-ra emelkedett.

A tanúk beszámolóiból ugyanakkor tudjuk, hogy a főtáborban nemcsak roma férfiak, hanem nők is tartózkodtak elszállítás előtti karanténban. A nőknek a BIIe részleg napi jelentéseiben feltüntetett összlétszáma azonban ekkor lényegében változatlan maradt.

⁸⁷ APMA-B, D-AuII 3/1/1, Księga ewidencyjna Cyganów, valamint D-AuII – 3/2/1, Księga ewidencyjna Cyganek. Meg kell azonban jegyezni, hogy a BIIe tábor romáinak sorsára vonatkozó bejegyzések nem minden esetben teljesek; úgy tűnik, különösen a férfiakra vonatkozó adatok hiányosak.

⁸⁸ A főtábor fogolylétszáma ebben az időszakban, bizonyos ingadozások mellett, nem csökkent, hanem kissé nőtt: július 30-án 16 424, július 31-én 16 421, augusztus 1-jén pedig 16 435 fő volt. APMA-B, D-Au I-5/2, Różne, Rapportbuch HKB des KL Auschwitz. Ebből az következne, hogy az áthelyezésre kiválasztott romákat, bár fizikailag továbbra is Auschwitzban tartózkodtak, 1944 júliusának végén néhány napig hivatalosan nem számították bele a tábor létszámába (Stärke).

8. ábra. „Cigány nő” – lap Mieczysław Kościelniak egykori fogoly vázlatfüzetéből. PMO-I-2-289/40. A portré minden valószínűség szerint 1944 júliusában készült; Kościelniak akkor látta a roma nőt, amikor az a főtábor 10. blokkjának ablakán nézett ki. APMA-B, Zespół Oświadczenia, t. 64, k. 181.

Ezen ellentmondás magyarázatához a BIIe női tábor július 18-i és 19-i létszámjelentéseiben található megjegyzések nyújthatnak segítséget. Az első szerint aznap 535 fogolynőt töröltek a nyilvántartásból – így a női létszám 2849-re csökkent –, mert transzportba osztották be őket. Másnap viszont a következő jelentésben a korábbi létszámot visszaállító bejegyzés szerepelt: 535 nőt újonnan érkezettként (Zugang) tüntettek fel, állítólag Auschwitz I-ből visszahelyezett foglyokként, aminek következtében az összlétszám 3383-ra emelkedett.⁸⁹

Úgy tűnik tehát, hogy míg a férfiak nyilvántartásában egy ideig külön vezették az említett 1410 romát, addig a transzportra kiválasztott több mint 500 roma nőt a női írnoki iroda dokumentációjában csupán egyetlen napra vették ki a BIIe tábor létszámából.^[F05] Hogy miért jártak el így, nem lehet megmagyarázni; talán azért döntöttek emellett, mert tudták, hogy Auschwitz I-ben hivatalosan nem létezett női részleg.

Az egykori foglyok eltérően számolnak be arról, hogy a Németországba szállításuk előtt karanténra kijelölt roma férfiakat és nőket mikor és a főtábor mely blokkjaiba helyezték át Birkenauból. Az

⁸⁹ APMA-B, D-Au I – 3a/Stärkemeldung Au II Fr. – BIIe, k. 16, 17; bejegyzés: Zugang: verlegt von Au I (Transport).

események talán legkuszább változatát Tadeusz Joachimowski adta elő.⁹⁰ Szerinte a transzportra kijelöltek listáján 3200 roma szerepelt – ezt később 2300-ra javította –, akiket május 20-a körül⁹¹ Auschwitz I 10. blokkjába vezettek át. Innen május 24-én transzportot indítottak Buchenwaldba, amelyben állítólag ismeretlen számú férfi és 622 nő volt. Ez a leírás bizonyosan nem felel meg a valóságnak, hiszen 2300, még kevésbé 3200 ember nem férhetett el egyetlen blokkban, a 10-esben.

Danuta Czech szerint május 23-án több mint 1500 romát – férfiakat és nőket – helyeztek át Birkenauból, a BIIe részlegből a főtábor 10. és 11. blokkjába, majd csak augusztus elején szállították őket Buchenwaldba és Ravensbrückbe.⁹² Azt azonban nem magyarázta meg, milyen okból tartották volna őket az SS-ek több mint két hónapig tétlenül ott.

Dr. Ctibor Nečas az általa összegyűjtött beszámolók alapján egészen másképpen írja le ezeket az eseményeket. Véleménye szerint a romák Auschwitzba helyezésére jóval később, két szakaszban került sor: az egyik csoportot július 7-e körül vitték a 9. blokkba, a másikat pedig augusztus 1-jén a 10. blokkba.⁹³ Ez a változat sokkal közelebb áll a valósághoz, bár ma már nehéz megállapítani, mely tanúk visszaemlékezéseire támaszkodott Nečas. Közülük Antonin Ružička (Absolon) beszámolóját említette,⁹⁴ aki úgy emlékezett, hogy valószínűleg augusztus 1-jén jelentkezett munkaképesnek, és a főtábor 10. blokkjának földszintjére helyezték át, majd másnap más romákkal együtt a birkenai rámpára vitték, és Buchenwaldba szállították.

A Nečas által ugyancsak idézett roma nő, Vlasta Danielova (Kierova) viszont azt vallotta, hogy a roma táborból Auschwitz I-be irányították, ahol körülbelül két hetet töltött, majd egy transzporttal Ravensbrückbe küldték.⁹⁵ Mivel Nečas munkájában meglehetősen kevés jegyzetet közölt, nemigen állapítható meg, milyen alapon jelölte meg július 7-ét az első roma csoport Auschwitz I-be helyezésének napjaként.

A már említett cseh kutató, Vlasta Kládiová kétszer is megírta a roma tábor utolsó napjainak történetét, és dr. Nečastól valamelyest eltérően mutatta be azt. Elsőként megjelent munkájában ezt az eseményt a roma tábor felszámolására tett kísérlet – 1944 májusának közepe? – utánra, de 1944 júniusának közepe elé helyezte.⁹⁶ Következő munkájában viszont inkább tartózkodott attól, hogy megadja e roma csoport Auschwitzba áthelyezésének időpontját: óvatosan csupán annyit állított, hogy erre „bizonyos idő elteltével” került sor, ezután pedig a romák „hosszabb ideig” tartózkodtak a főtábor 9. és 10. blokkjában.⁹⁷

A tanúbeszámolók eltérései miatt tehát a tábori adminisztráció fennmaradt dokumentumaihoz kell fordulnunk; ezek alapján véve meglehetősen kielégítően lehetővé teszik az események időrendjének rekonstrukcióját. Az SS Higiéniai Intézetének irataiból megállapítható, hogy a romák Auschwitz I-be helyezésére nem kerülhetett sor májusban, júniusban, de még július elején sem, mivel a 9. blokkban ebben az időszakban átmenetileg a fogolykórház (HKB) egyik részlege működött.⁹⁸ Hasonlóképpen a

⁹⁰ APMA-B, Zespól Oświadczenia, t. 13, k. 68–69.

⁹¹ Mint írta, május 17-én a BIIe tábor Rappportschreibereként [jelentésíró fogolyírnokként] utasítást kapott a férfiak és nők összesített névjegyzékeinek elkészítésére. Ez három napot vett igénybe, majd a kiválasztott romákat Auschwitz I-be helyezték át.

⁹² Danuta Czech, *Kalendarz...*, s. 668.

⁹³ APMA-B, Zespól Oświadczenia, t. 121, k. 19.

⁹⁴ Ctibor Nečas, *Nemůžeme zapomenout. Našti bisteras*, Olomouc 1994, s. 64.

⁹⁵ Uo., s. 110.

⁹⁶ Június közepén ugyanis állítólag áthelyezték a BIIe részleg kórházi blokkjaiból az ápolókat – főként lengyeleket – a tábor más részeibe. Vö. Vlasta Kládiová, *Konečná stanice Auschwitz-Birkenau*, Olomouc 1994, s. 78–81.

⁹⁷ Vlasta Kládiová, *Sinti und Roma im „Zigeunerlager“ des KL Auschwitz-Birkenau. 1.3.1943–2.8.1944*. In: *Sinti und Roma im KL Auschwitz-Birkenau 1943–1944*, Oświęcim 1998.

⁹⁸ APMA-B, Zespól SS-Hygiene Institut, t. 38, k. 51 (1944. május 30-i bejegyzés); k. 242 (június 6.); k. 328 (június 5.); t. 41, k. 733 (június 22.); t. 42, k. 216 (július 4.); k. 221 (július 1.); k. 265 (július 1.); k. 478 (június 29.); k. 584 (június 29.).^[F06]

10. blokkban is egészen július elejéig nők tartózkodtak,⁹⁹ vagyis minden bizonnyal továbbra is azok a fogolynők voltak ott, akiken Clauberg professzor orvosi kísérleteket végzett.¹⁰⁰

2 JUL 1944 4500 4.7

Hyg.-bakt. Unters.-Stelle
der Waffen-SS, Südost Auschwitz OS., an

Anliegend wird übersandt:

Material: *Plasma punctat* entnommen am *1. VII. 1944.*

zu untersuchen auf *Wassermann u. Cyflogin*

Name, Vorname: *Leolaj Mibx.*

Dienstgrad, Einheit: *Läftling 103335.*

Klinische Diagnose: *Pluritis exud., Pleuritis valv.*
apudae

Anschrift der einsendenden Dienststelle: *H. K. B. Block 9.*
Paal 6/1.

Bemerkungen:

(Stempel, Unterschrift)

9. ábra. 1944. július 4-i megrendelés a főtábor 9. blokkjában tartózkodó fogolytól vett minta vizsgálatára az SS Higiéniai Intézetének rajsói laboratóriumában. APMA-B, Zespól Hygiene Institut, t. 42, k. 216.^[F06]

10 JUL 1944 13.7 Woban

Der Standortarzt
Auschwitz
1. Lagerarzt KL. Au. I.

Auschwitz, den 8. Juli 1944

An die
Hyg.-bakt. Unters. Stelle
der Waffen-SS, Südost,
Auschwitz

Anbei Abstriche zur Untersuchung auf Go
von folgenden weibl. Häftlingen: (Block 10)

1. 749 [redacted] L.

2. 739 [redacted] Antonia

Der 1. Lagerarzt des
K.L. Auschwitz I.
i.V. [redacted]
SS-Untersturmführer.

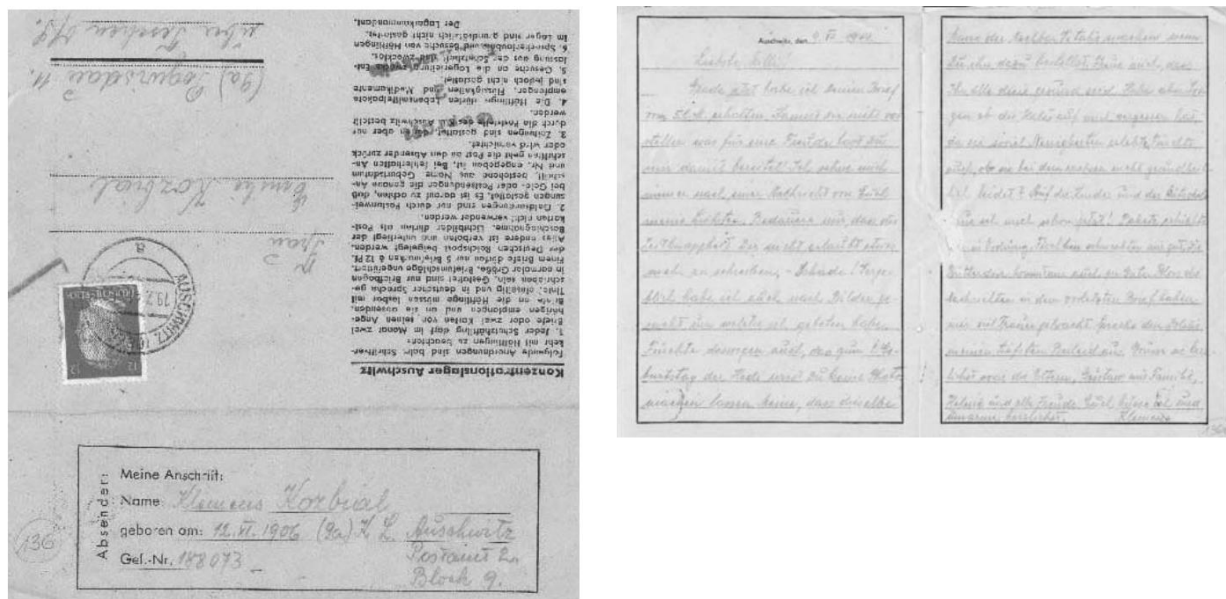
(1021/43)

10. ábra. 1944. július 8-i megrendelés a főtábor 10. blokkjának fogolynőitől vett minták laboratóriumi vizsgálatára. APMA-B, Zespól Hygiene Institut, t. 43, k. 1021.

⁹⁹ APMA-B, Zespól SS-Hygiene Institut, t. 9, s. 205 (1944. június 2-i bejegyzés); k. 394 (június 7.); t. 38, k. 72 (június 6.); k. 515 (június 4.); k. 683 (június 3.); t. 39, k. 111 (június 14.); k. 658 (június 10.); t. 40, k. 150 (június 21.); t. 42, k. 207 (július 1.); k. 560 (június 26.); t. 43, k. 1021 (július 8.). A következő három hét dokumentumai sajnos nem maradtak fenn.

¹⁰⁰ Danuta Czech az Események Krónikájában [Auschwitz Chronicle az angol változatban] (p. 668.) abból indult ki, hogy mivel Clauberg professzor kísérleti részlegét 1944. május 22-én a főtábor 10. blokkjából az úgynevezett Schutzhaftlagererweiterung területén lévő 1. blokkba helyezték át – Julia Škodova egykori fogoly visszaemlékezése szerint: Tri roky bez mena, Bratislava 1962, s. 146 –, ezért a roma nőket és férfiakat egy nappal később helyezték el a 10. blokkban. A blokk más egykori fogolynői azonban beszámolóikban rendszerint jóval későbbi időpontokat adtak meg. Vö. Hans Joachim Lang, Kobiety z bloku 10. Eksperymenty medyczne w KL Auschwitz, Warszawa 2014, s. 287. Alicja Białostocka is azt közölte, hogy a kísérleti részleg még 1944 júliusának végén is a 10. blokkban működött; idézi Lore Shelley, Criminal Experiments on Human Beings in Auschwitz and War Research Laboratories, San Francisco 1991, s. 40.

További fontos forrásul szolgálhatnak a foglyoknak a táborból családjukhoz küldött levelei, amelyekben visszaküldési címként a blokk számát is feltüntették. A 9. blokkból 1944 júniusában legalább négy, július első felében pedig három ilyen levelet küldtek.¹⁰¹

11. ábra. Klemens Koźbial 188073-as számú fogoly 1944. július 9-én a főtábor 9. blokkjából küldött levele. APMA-B, Zespól Listy obozowe (oryginály), t. 41, s. 136, 136a.

Az auschwitzi SS-őrség parancsnokának a „Szilézia” Építési Felügyelőséghez intézett, 1944. július 5/6-án kelt leveléből az is kiderül, hogy hamarosan hozzá kívántak fogni a „Clauberg professzor kísérleti részlege mögött” fekvő blokkegyüttes bekerítéséhez.¹⁰² Úgy tűnik tehát, hogy a kísérleti részleg ekkor már elkészült, bár nem világos, áthelyezték-e már oda a 10. blokk fogolynőit, vagy erre csak a közeljövőben került volna sor.

A tábori ellenállási mozgalom már idézett jelentéséből arra is következtethetünk, hogy mind a roma férfiak, mind a nők Auschwitz I-be helyezésére július közepe táján vagy valamivel később került sor.¹⁰³

A roma férfi foglyok Birkenauból Auschwitzba helyezésének időpontja két további dokumentum segítségével is pontosabban meghatározható. Az első a „különösen eredményes munkát végző” foglyok – a gyakorlatban különböző tisztségeket betöltő foglyok – jutalmazására vonatkozó kérelmek sorozata. Ebből az derül ki, hogy július 13-án még utoljára megjutalmazták a roma kápóknak, a július 27-i kimutatásban viszont már nem szerepelnek. Minden jel szerint ugyanis időközben, kivételezettként, bekerültek a másik táborba indítandó transzportra kijelölt romák csoportjába.¹⁰⁴ Ebből az időszakból Birkenau egyes táborrészlegeinek élelmezési létszámára (Verpflegungsstärke) vonatkozó feljegyzések is fennmaradtak.^[F09] Bár a BIIe szektor esetében ezek a kimutatások valamennyi ott tartózkodó foglyot magukban foglalták, tehát a magyar zsidók gyűjtőtáborának férfi foglyait is (Übergangslager für ungarische Juden), feltételezhetjük, hogy a dokumentumban feltüntetett gyermekek már kizárólag romák voltak. Figyelemre méltó tehát, hogy számuk a hónap közepén jelentősen csökkent: július 15-

¹⁰¹ APMA-B, Zespól listy obozowe, t. 30, k. 63 (1944. június 11.); t. 41, k. 135 (június 23.); t. 12, k. 2 (június 25.); t. 44, k. 65 (június 25.); t. 34, k. 195 (július 2.); t. 41, k. 139 (július 9.); t. 21, k. 41 (július 14.).

¹⁰² „Zur Unterbringung der vorgenannten 2-3000 weibl. Häftlinge ist hinter dem Block des Prof. Clauberg eine Stacheldrahtumzäunung erforderlich...“. APMA-B, Zespól mikrofilmy, 1853. sz., kl. 896.^[F07]

¹⁰³ Lásd az 55. jegyzetet.^[F08] Irena Paczyńska a tábori ellenállási mozgalom jelentéseiről szóló munkájában (Gypsy z Konzentrationslager Auschwitz, Kraków 2013, s. 324, 325, 330, 331, 339) ezt a jelentést „július 10. utánra”, de inkább július 13. vagy 15. elé keltezi. A szerzők szerint azonban ez csak az egyik lehetséges értelmezés. Például az üzenetben szereplő utalás a „magyar zsidók elgázolására”, amely „továbbra is folyik”, a július 22. előtti időszakra vonatkozhat: ezen a napon érkezett Auschwitzba abban a hónapban az utolsó nagy transzport Magyarországról.

¹⁰⁴ APMAB, D-Au II – 3a/1894, 1895. E tisztséget betöltő foglyok szinte mindegyikének neve megtalálható az augusztus 2-án Buchenwaldba és Ravensbrückbe átszállított férfi és női foglyok transzportlistáin.

én még 2636-an, másnap már csak 2236-an voltak. Ez feltehetően azzal hozható összefüggésbe, hogy mintegy 400 roma fiút az Auschwitz I főtáborba helyeztek át.¹⁰⁵

Rendelkezésünkre áll továbbá néhány, a főtáborban fogva tartott lengyel politikai fogoly nyilatkozata is: ők július végén látták a roma férfiakat és nőket, akiket a 9. és 10. blokkban, ideiglenes szögesdrót kerítés mögött helyeztek el. Sajnos e beszámolók is eltérnek egymástól bizonyos részletekben, de arra következtethetünk belőlük, hogy a romák csak rövid ideig, néhány vagy legfeljebb tizenegynéhány napig tartózkodtak a főtáborban. Zenon Ławski például úgy emlékezett,¹⁰⁶ hogy a romák nagy, legalább több száz fős csoportját a tábor elkerített részébe, az utolsó blokkosorba helyezték át. Egy este állítólag tüzet gyújtottak a 10. blokk előtt, amely körül nők táncoltak. Másnapra a drótkerítés mögött már nem volt senki; a foglyok között elterjedt a hír, hogy ezeket a romákat a gázkamrákban ölték meg. Franciszek Stryj ezzel szemben arra emlékezett, hogy a romák „augusztus elején” jelentek meg nagy csoportban a 9. és 10. blokkban.¹⁰⁷ Ő is felidézte a táncoló roma nőket, valamint azokat a foglyokat, akik kenyérdarabokat dobáltak át nekik a drótkerítésen. Augusztus 1-jén ezeket a romákat kivezették a táborból, és – Stryj szerint – Birkenauban meggyilkolták őket.¹⁰⁸

Jelen tanulmány szerzői tehát nemcsak az egykori foglyok visszaemlékezéseire, hanem különösen a tábori adminisztráció fennmaradt irataira támaszkodva, és óvatosan megfogalmazott hipotézisek alapján, az alábbi módon látják a cigánytáborban akkor történeteket.

Feltételezhetjük, hogy valamivel a Birkenauból Ravensbrückbe és Flossenbürgbe indított transzportok után – ezek időpontja 1944. május 24.^[10] –, valószínűleg 1944 júniusának végén vagy júliusának elején, a BIIe tábor irodájában megkezdték az Auschwitzból más németországi koncentrációs táborokba történő áthelyezésre kijelölt romák névjegyzékeinek összeállítását. A listákat a Wehrmacht-katonák családtagjaival, hozzátartozóival kezdték, részben pedig a munkaképesség szempontja alapján készítették. Ez feltehetően a többi roma kiirtásának már előzetesen kialakított szándékával függött össze, amely magas rangú náci vezetők megbeszéléseinek vagy Himmler utasításainak eredményeként született meg; ezek tartalma azonban ismeretlen maradt.¹⁰⁹

Valószínűleg július 16-án és 18-án közel 2000 romát¹¹⁰ vezettek ki Birkenauból: 535 nőt és mintegy 1400 férfit. Auschwitz I-ben a tábor többi részétől szögesdróttal kerítéssel elválasztott 9. és 10. blokkban helyezték el őket; a nők a 10. blokk emeletére kerültek. A birkenai BIIe részlegben tehát körülbelül 2900 nő és 1500 férfi, összesen 4400 személy maradt. Úgy tűnik, további sorsukat csak a

¹⁰⁵ APMAB, D-AuII-4/26/1. Sajnos nem tudjuk, hogy az élelmezési létszám adatai az adott napon ténylegesen kiadott ételadagokra vonatkoznak-e, vagy inkább a konyhai személyzetnek szóló utasítások a másnapi étkezések előkészítéséhez. Ezért a roma gyermekek áthelyezése a BIIe szektorból július 16-án és 17-én egyaránt történhetett.

¹⁰⁶ APMA-B, Zespół Wspomnienia, t. 154, k. 278, 279.

¹⁰⁷ APMA-B, Zespół Wspomnienia, t. 139, k. 340–342.

¹⁰⁸ A romák Birkenauból az Auschwitz I főtáborba való áthelyezésének leírásaiban sajnos különösen gyakoriak a hibák és pontatlanságok az egykori foglyok beszámolóiban. Feltehetően azért, mert a birkenai tanúk nem tudták, mi történt később a táborból elvitt romákkal, az Auschwitz I-ben történekről beszámoló tanúk pedig csak rövid ideig figyelhették meg őket az elkülönített 9. és 10. blokkban.

¹⁰⁹ Ebből az időszakból csupán egyetlen olyan dokumentum maradt fenn, amely az SS döntéshozóinak az auschwitzi romák sorsa iránti érdeklődéséről tanúskodik. Robert Grawitz, az SS vezető orvosa a Himmlerhez intézett, június 28-i levelében megemlíti Artur Nebe javaslatát: az Auschwitzban tartózkodó romák közül válasszanak ki bizonyos számú férfit, hogy a Luftwaffe által megrendelt orvosi kísérleteket végezzenek rajtuk [NO-179]: „SS-Gruppenführer Nebe: Dem Vorschlag, ein Verfahren, Meerwasser trinkbar zu machen, an Häftlingen in Konzentrationslagern zu erproben, stimme ich zu. Ich schlage vor, hierfür die asozialen Zigeunermischlinge im Konzentrationslager Auschwitz zu verwenden. Hierunter befinden sich Menschen, die zwar Gesund sind, aber für den Arbeitseinsatz nicht in Frage kommen. Ich werde dieser zigeunerischen Menschen wegen demnächst Reichsführer einen besonderen Vorschlag unterbreiten halten...“.^[11] A dokumentum tartalmából tehát közvetlenül nem következik, hogy Nebe vagy Grawitz tudott volna a többi roma meggyilkolásának és a birkenai roma tábor felszámolásának szándékáról. A romák sorsa iránt tanúsított érdeklődésük azonban feltehetően arra utal, hogy ekkor bizonyos döntéseket hoztak az ügyben.

¹¹⁰ Józef Mikusz, akit 1965 áprilisában tanúként hallgattak ki a frankfurti perben, azt vallotta, hogy „körülbelül 2000 munkaképes cigányt” vezettek ki Birkenauból „mintegy egy héttel korábban”, vagyis a BIIe roma tábor végleges felszámolása előtt, hogy más németországi koncentrációs táborokba szállítsák őket. Vö. Hermann Langbein, *Ludzie w Auschwitz, Wrocław–Warszawa–Oświęcim* 2011, s. 388.

táborparancsnok és munkatársainak szűk köre ismerte. Máskülönben nehéz volna megmagyarázni, hogy az SS-orvosok még július végén és 1944. augusztus 1-jén is vizsgálati megrendeléseket állítottak ki többek között a BIIE kórházi barakkjaiban fekvő betegek vér- és vizeletmintáinak elemzésére a rajskói Higiéniai Intézet laboratóriumában; nyilvánvalóan nem tudtak arról, hogy e betegeket hamarosan meg fogják gyilkolni.¹¹¹

A romák utolsó, kis létszámú csoportját augusztus 1-jén helyezték át Birkenauból Auschwitz I-be. Csupán egy éjszakát töltöttek ott, majd a többiekkel, a csaknem két héttel korábban áthelyezettekkel együtt a birkenai rámpára vezették őket. Ott játszódtak le a tanúk által oly sokszor leírt drámai jelenetek: búcsújuk a BIIE táborban maradt családtagjaiktól. Ezután vasúti vagonokba hajtották őket. Az egyik, 918 férfiból és fiúból álló transzportot Buchenwaldba indították, a másikat pedig – 490 férfival és több mint 500, szám szerint 535 nővel – Ravensbrückbe irányították.¹¹²

Augusztus 2-án délután tehát körülbelül 4300 roma – férfiak, nők és gyermekek – tartózkodott Birkenauban. Ezt követően valamennyiüket kivezették a barakkokból, kétségbeesett ellenállásukat leküzdve teherautókra rakták, és a II., illetve az V. krematórium gázkamráihoz szállították őket.

* * *

A fenti hipotézis elfogadása szükségessé teszi az Auschwitzból a Harmadik Birodalom más táboraiába elszállított, valamint az Auschwitzban meghalt és meggyilkolt romák összlétszámának bizonyos mértékű módosítását. Tudjuk ugyanis, hogy a birkenai BIIE roma tábor nyilvántartási könyvében a „Z” számsorozaton belül 10 094 férfit és 10 888 nőt, összesen 20 982 romát vettek nyilvántartásba. Közülük hét transzporttal a következő csoportokat szállították el:

- 1943. november 9-én legalább 79, feltehetően 100 férfit Natzweilerbe;¹¹³
- 1944. április 15-én 883 férfit Buchenwaldba;¹¹⁴

¹¹¹ APMA-B, Zespól SS-Hygiene Institut, t. 44, például k. 830, 1944. július 31-i vizsgálati megrendelés (Daniel Ladislaus Z-806, Block 30 BIIE Zig.- Lagers); k. 832, 1944. augusztus 1-jei vizsgálati megrendelés (Paul Erich Z-6982, BIIE Zig.- Lagers, azzal a megjegyzéssel, hogy a vizsgálatot augusztus 2-án végezték el). Egy másik, 1944. július 31-i megrendelés (Hartman Renz Z-5948) egy akkor a főtábor 10. blokkjában tartózkodó romára vonatkozik. APMA-B, Zespól SS-Hygiene Institut, t. 44, k. 1085.^[F12]

¹¹² Például: Arolsen levéltár, 1.1.26 Konzentrationslager Mauthausen, jelzet: 01012604 006.242, Akte von Rose, Selma, geboren am 9.03.1893; Auschwitzban Z-8881 fogolyszámmal tartották nyilván, Ravensbrückbe helyezték át, ahol 1944. augusztus 10-én vették nyilvántartásba. Uo., jelzet: 01012604 006.237, Akte von Rose, Hedwig, geboren am 30.11.1920; Auschwitzban Z-8882 fogolyszámmal szerepelt, Ravensbrückbe helyezték át, ahol 1944. augusztus 3-án vették nyilvántartásba. Uo., jelzet: 01012604 001.382, Akte von Braun, Selma, geboren am 14.12.1918; Auschwitzban Z-8877 fogolyszámot viselt, Ravensbrückbe helyezték át, ahol 1944. augusztus 3-án vették nyilvántartásba. Uo., jelzet: 01012604 003.295, Akte von Hauer, Anna, geboren am 22.06.1911; Auschwitzban Z-877 fogolyszámmal szerepelt, Ravensbrückbe helyezték át, ahol 1944. augusztus 24-én vették nyilvántartásba. 1.1.35 Konzentrationslager Ravensbrück, Akte von Richter, Bertha, geboren am 08.10.1923, jelzet: 01013502 011.125; Auschwitzban Z-8909 fogolyszámot viselt, Ravensbrückbe helyezték át, ahol 1944. augusztus 3-án 48730-as számmal vették nyilvántartásba. Uo., jelzet: 01013502 008.258, Akte von Marka, Maria, geboren am 23.10.1924; a koncentrációs táborból Ravensbrückbe helyezték át, ahol 1944. augusztus 3-án 48731-es számmal vették nyilvántartásba stb. Ezekben a dokumentumokban a roma nők transzportjának ravensbrücki nyilvántartásba vételekor messze leggyakrabban az 1944. augusztus 3-i dátum szerepel.^[F13]

¹¹³ A BIIE tábor nyilvántartási könyve alapján számítva. Mivel azonban ebből a dokumentumból az adott időszak fogolysorsokra vonatkozó bejegyzéseinek mintegy 5%-a hiányzik, a létszám valószínűleg valamivel nagyobb volt. Eugen Haagen professzor August Hirth professzorhoz intézett jelentésében (1943. november 15., NO-121; továbbá NO-1059) arról számolt be, hogy a rendelkezésére bocsátott 100 fogolyból – kétségkívül Auschwitzból hozott romákból – 18 már meghalt, a megmaradtak közül pedig csak 12 van olyan állapotban, hogy alkalmas legyen az álörvosi, tifusszal kapcsolatos kísérletekre. Ezért kérte a többiek mielőbbi visszaküldését, valamint további 100 fogoly odaszállítását. Michael Zimmermann (Rassenutopie..., s. 339) azt feltételezi, hogy egy ilyen újabb, 90 fős transzportot „az év vége előtt” Auschwitzból Natzweilerbe indítottak. A roma tábor nyilvántartási könyvéből azonban semmi ilyesmi nem derül ki. Arra sem utal semmi, hogy 1943. november 9-én akár több száz „fiatal és egészséges cigányt” helyeztek volna át Natzweilerbe, amint azt Danuta Czech írta (Kalendarz..., s. 554).

¹¹⁴ APMA-B, D-Bu-3/1/2. Április 17-én vették őket nyilvántartásba Buchenwaldban újonnan érkezettként. Ismeretlen okból nemcsak aszociális (asoziale), hanem politikai és köztörvényes foglyokként is besorolták őket.^[F14] Arolsen levéltár, 1.1.5 Konzentrationslager Buchenwald, Teil III, 01.04.1944–30.04.1944, jelzet: 8012572.

- 1944. április 15-én 534 nőt Ravensbrückbe;¹¹⁵
- 1944. május 24-én 82 férfit Flossenbürgbe;¹¹⁶
- 1944. május 24-én 161 nőt Ravensbrückbe;¹¹⁷
- 1944. augusztus 2-án 918 férfit Buchenwaldba;¹¹⁸
- 1944. augusztus 2-án 490 férfit¹¹⁹ és körülbelül 535 nőt Ravensbrückbe.

Összesen tehát mintegy 3700 roma, 2473 férfi és legalább 1230 nő hagyta el a BIIe tábort.^[F15]

Ezenkívül:

- több tucatnyi, legalább 30 romát különböző okokból szabadon bocsátottak Auschwitzból;¹²⁰
- több tucatnyi, legalább 20 romát az auschwitzi koncentrációs tábor altáboraiába helyeztek át munkára.¹²¹

Közülük egyesek később visszakerültek Auschwitzba. Tudjuk, hogy az 1943 novemberében Natzweilerbe elszállított férfiak közül december 20-án 72 romát küldtek vissza Auschwitzba.¹²² Ezenfelül 1944 őszén a romák egy részét Buchenwaldból ismét Auschwitzba szállították: szeptember 25-én 200 férfit,¹²³ október 10-én 49 nőt az altenburgi altáborból,¹²⁴ másnap pedig 110 nőt a Lipcse melletti Hasag-Taucha altáborból.¹²⁵ Fel kell tételeznünk, hogy ez a buchenwaldi táborrendszerben 1944 őszén megindított „átfésüléssel” függött össze: célja az volt, hogy megszabaduljanak a munkaképtelen foglyoktól, és Auschwitzba, a halálba küldjék őket. Akkor egyedül ez a tábor rendelkezett működőképes gázkamrákkal és a holttestek tömeges elhamvasztásának lehetőségével.^[F17] E korábban Auschwitzban fogva tartott, majd 1944 szeptemberében és októberében úgynevezett visszatranszportokkal (Rücktransporte) visszahozott romák többsége minden valószínűség szerint elpusztult.

Fennmaradt egy olyan dokumentum is, amely részben megerősíti e romák gázkamrákban történt megölését: a Sonderkommando egyik foglyának – valószínűleg Lejb Langfusnak – a feljegyzéseihez csatolt névsor a gázkamrákban meggyilkoltakról. Ebben 1944. október 10-i dátummal „800 cigány gyermek” halálát jegyezték fel, anélkül, hogy megjelölték volna, a tábor melyik részéből hozták őket.

¹¹⁵ Arolsen levéltár, 1.1.35 Konzentrationslager Ravensbrück, Veränderungsmeldungen des KL Ravensbrück (Frauen) 1942–1945, jelzet: 2147000; valamint 21.03–30.04.1944, jelzet: 2147004.

¹¹⁶ APMA-B, D-Floss-3/1/1.

¹¹⁷ Arolsen levéltár, 1.1.35 Konzentrationslager Ravensbrück, V) 01.10.1942–31.08.1944, jelzet: 8144100003. Jegyzék: Überstellung von Auschwitz, 1944. május 27.

¹¹⁸ APMA-B, D-Bu-3/1/4, k. 93–108. Közülük 450-et hamarosan, augusztus 7-én Mittelbau-Dorába, 40-et Dachaubába küldtek, a fennmaradó 428 személyt pedig Buchenwald „sátortáborában” (Zeltlager) helyezték el. Arolsen levéltár, 1.1.5 Konzentrationslager Buchenwald, Teil VIII, 01.08.1944–31.08.1944, jelzet: 8012577.

¹¹⁹ Arolsen levéltár, 1.1.35 Konzentrationslager Ravensbrück, 6966–13490, jelzet: 2492000. Feltehetően a férfitábor fogolyszámjegyzékének töredéke: a 9509 és 9723 közötti számok mellett 215 roma neve szerepel, akiket 1944 augusztusának elején Auschwitzból Ravensbrückbe szállítottak. Mindaddig nem sikerült megállapítani, mi történt e transzport további 275 romájával.

¹²⁰ Azok a személyek, akiknek neve mellett a roma tábor nyilvántartási könyvében Quar.[antäne] – távozás előtti karantén –, vagy Entl.[assen] – szabadon bocsátott – megjelölés szerepel.^[F16]

¹²¹ A Hindenburg altáborban 1944 októberében körülbelül 20, a „Z” számsorozatból származó fogolyszámmal megjelölt roma nő tartózkodott. APMA-B, Zespól SS-Hygiene Institut, t. 53, k. 405, 514, 518, 520.

¹²² APMA-B, D-Natz-3/2/1, t. 2, k. 3, 4. Auschwitzba való visszatérésük után e romák megtartották korábbi tábori fogolyszámukat.

¹²³ APMA-B, D-Bu-3/1/8, t. 8, k. 33, 34.

¹²⁴ APMA-B, D-Bu-3/1/5, k. 11.

¹²⁵ APMA-B, D-Bu-3/1/5, k. 13–15. A transzportlistán 168 roma nő neve szerepel, de közülük 58-an korábban nem voltak Auschwitzban.

Ez arra utalhat, hogy közvetlenül a megsemmisítésükre szállították őket Birkenaubába.¹²⁶ Nyitott kérdés marad, hogy ez a létszámadat mennyire hiteles, hiszen a Sonderkommando foglyai csak hozzávetőleg becsülhették meg a gázkamrákba vezetett, halálra szánt csoport létszámát. Mivel azonban a többi bejegyzés nagyjából pontos, nincs alapunk e közlés igazságát sem kétségbe vonni. Elképzelhető ugyanakkor, hogy az említett csoportban nemcsak romák, hanem olyan zsidók is voltak, akiket korábban németországi táborokba vittek, majd munkaképtelenként szintén Auschwitzba, a halálba küldtek vissza. Október 10-én az altenburgi altáborban a 49 roma nő mellett 123 zsidó nőt is kiválasztottak „transzportra”,¹²⁷ és gázkamrában megölték őket. Feltételezhető, hogy Langfus a halálba vezetett nők egy csoportját látta, köztük roma nőket is, feljegyzését azonban az áldozatok nemzetiségének pontos megkülönböztetése nélkül készítette el.^[F19]

Mivel az Auschwitzba 1944 őszén visszaindított deportálásokról csupán töredékes adataink vannak, ~~feltehetően~~ joggal feltételezhetjük, hogy ekkor jóval több romát küldtek megsemmisítésre, mint amennyi a fent felsorolt transzportok létszámának összegéből – 359 főből – következne. A buchenwaldi táborrendszerben a romákat érintő szelekciónak igen nagyarányúnak kellett lennie: egyetlen altáborban, Hasag-Tauchában, október 11-én a korábban odaszállított roma nők több mint felét, 168 főt választottak ki a Ravensbrückből összesen odairányított 329 fogolynő közül.¹²⁸ Az Auschwitzból elszállított, majd bizonyos idő elteltével megsemmisítésre visszahozott romák számának még hozzávetőleges megbecslése is céltalan volna ilyen szűkös forrásanyag alapján.

E transzportok roma nőinek utolsó csoportjaira azonban más sors várt. Tudjuk, hogy az 1944. október 29-i transzporttal, vagyis lényegében már a birkenai gázkamrákban végrehajtott megsemmisítés leállításának idején, 215 roma fogolynőt szállítottak Ravensbrückbe.¹²⁹

Hozzá kell tenni azt is, hogy a birkenai BIIe táborban fogva tartott és a „Z” számsorozatban nyilvántartott romákon kívül olyan roma foglyokat is Auschwitzba szállítottak, akiket ott az általános számsorozat számaival jelöltek meg:

- 1942. december 3-án a letyi táborból 93 romát, 16 férfit és 77 nőt hoztak;¹³⁰
- 1942. december 7-én Hodonínból 91 romát, 60 férfit és 31 nőt szállítottak a táborba.¹³¹

1941-ben és 1942-ben ezenfelül gyűjtőtranszportokkal, illetve lengyel politikai foglyokkal együtt legalább több tucat, de talán jóval több romát is a táborba vittek.¹³²

Az 1700 romát szállító, 1943. március 23-i nagy białystoki transzportról szóló értesülés viszont Tadeusz Joachimowskitól származik: közlése szerint a transzportot azonnal, tábori nyilvántartásba vétele nélkül, a gázkamrákba irányították megsemmisítésre. Azt állította, hogy 1943 márciusának végén:

a 20. és 22. blokkban Białystokból hozott lengyel cigányok voltak. Az általuk lakott blokkokat elkülönítették, vagyis nem jöhettek ki ezekből. Frankiewicz Rapportschreiber közölte velünk, hogy

¹²⁶ Danuta Czech (Kalendarz..., s. 775) 1944. október 5-i dátummal közölte, hogy Buchenwaldból összesen 1166 fogollyal, köztük 800, korábban Auschwitzban fogva tartott romával transzport érkezett a táborba. Értelmezése azonban téves: abban az 1191 fős transzportban, amely 1944. október 3-án hagyta el Buchenwaldot, kizárólag zsidók voltak.^[F18]

¹²⁷ APMA-B, D-Bu-3/1/4, k. 15–17.

¹²⁸ APMA-B, D-Bu-3/1/5, k. 20a. A 126. jegyzetben foglalt fenntartással.^[F20]

¹²⁹ Arolsen levéltár, 1.1.35 Konzentrationslager Ravensbrück, 10/29/1944, jelzet: 2128004.

¹³⁰ Danuta Czech (Kalendarz..., s. 291) tévesen úgy vélte, hogy ezeket a romákat közvetlenül táborba érkezésük után gázkamrában megölték. Vö. Vlasta Kladiwova, Konečná stanice..., s. 20.

¹³¹ APMA-B, D-Au I-2/9, k. 120. Az egyik roma az oświęcimii vasútállomáson megszökött, ezért az auschwitzi tábor létszámába 59 férfit vettek fel. Mindkét transzportban sok idős roma volt; többségük a következő néhány hétben elpusztult. Vö. APMA-B, D-Au I-2/29, Księgi zgonów, t. 1, 2/1943. Danuta Czech (Kalendarz..., s. 295) viszont tévesen úgy vélte, hogy e transzport férfi foglyait nyilvántartásba vették a táborban, a nőket – zsidó nőket – pedig nyilvántartásba vétel nélkül gázkamrában megölték.^[F21]

¹³² Jerzy Dębski, Joanna Talewicz-Kwiatkowska, Prześladowania..., s. 38–41. Feltehetően többen politikai vagy aszociális fogolyként szerepeltek, némelyiküket pedig a német rendőrség nem is azonosította romaként.

ezeket a cigányokat nem fogják nyilvántartásba venni. Megemlítette azt is, hogy tifusszal fertőzöttek (...). cigánytábori tartózkodásunk harmadik napján, az esti sorakozó után Lagersperrét [táborzárlatot/lezárást] rendeltek el, és a 20. és 22. blokkból az összes cigányt – férfiakat, nőket és gyermekeket – kivezték »tetvetlenítésre«. A gázkamrákhoz vezették őket, ahol gázzal megölték őket. Körülbelül 1700-an voltak. A tábor nyilvántartásába nem vették fel őket. A cigánytábor nyilvántartási könyveiben nem szerepelnek.¹³³

Mindaddig semmilyen más olyan forrásanyagot nem sikerült találni, amely igazolná, hogy akkor valóban megtörtént ez az esemény. Tehát vagy ismét cserben hagyta Joachimowskit az emlékezete, vagy – ami sokkal valószínűbb – ezeket a romákat nem ölték meg, hanem átmenetileg áthelyezték a BIIb szektor elkülönített barakkjaiba. E barakkok ettől kezdve a roma tábor kórházának egyfajta karanténjaként vagy elkülönített fertőző részlegeként szolgáltak. Meg kell jegyeznünk, hogy az ott álló barakkok már hónapok óta készen voltak, de foglyokat, a theresienstadti gettóból deportált zsidókat csak 1943. szeptember 8-án helyeztek el bennük. Egy roma csoport e szektorban való tartózkodását tizenkét fogolynő vérmintáinak laboratóriumi vizsgálati nyilvántartása tanúsítja. A vizsgálatokat az SS Higiéniai Intézetében 1943. augusztus 4-én végezték, a „BIIb cigánytábor Birkenau tábor orvosának” megrendelésére.

A kimutatásban felsorolt roma nők a „Z” számsorozatba tartozó fogolyszámokkal rendelkeztek, ami arra utalhat, hogy a BIIb szektorban tisztséget betöltő foglyokként, feltehetően ápolónőkként voltak ott. Mivel a białystoki romák fő csoportjának meggyilkolását tervezte, a cigánytábor SS-orvosa, dr. Josef Mengele úgy döntött, hogy kivonja és visszairányítja e nőket a BIIe szektorba, egyúttal vérmintáik megvizsgálását rendelte el, hogy kizárja a tifuszi járvány oda történő behurcolásának lehetőségét.

7751	-4. AUG. 1943	Lagerarzt BII-b.	Daniel Hedwig		Blut
		Z.L. Birkenau	Hfl. 12 Z 315		
7752	-4. AUG. 1943	- " -	Weiss Maria		Blut
		- " -	Hfl. 12 Z 1875		
7753	-4. AUG. 1943	- " -	Dietrich Maria		Blut

12. ábra. Az első három név azon roma nők jegyzékéből, akiktől 1943. augusztus 4-én vérmintát vettek vizsgálatra. APMA-B, Zespól SS-Hygiene Institut/9, leltári sz. 49825, Hauptbuch, t. 3, k. 277.

A białystoki transzport romáit végül minden valószínűség szerint 1943. szeptember 13-án^[F22] ölték meg a gázkamrában, vagyis öt nappal azután, hogy a theresienstadti zsidók megérkeztek a birkenai BIIb szektorba. Erre közvetetten a főtábor foglykórházának írnoki irodájában, a Schreibstubében dolgozó írnok alább közölt feljegyzései utalnak.

¹³³ APMA-B, Zespól Oświadczenia, t. 13, k. 57, 58.

68
12.9.43

KRANKENBAU	1	1	2	526
KRANKENBAU			(313)	
BIRKENAU	-	-	-	315
ZIGENERLAGER	-	-	-	841
ZUSAMMEN	1	1	315	

SB. (313) Auschance.

RO.	EH.	RNE	ZIC
-	-	-	-

69
13.9.43

KRANKENBAU	1	2	3	841
BUNA - HERKE	3	-	3	
BIRKENAU	22	15	37	
ZIGENERLAGER	40	-	40	83
ZUSAMMEN	66	17	83	924

SB. BIRKENAU 1715

RO.	EH.	RNE	ZIC
-	2	-	40

13. ábra. APMA-B, D-Au I, II, III – 5/4, Rózne, H. Krankenhaus des KL Auschwitz, leltári sz. 180852, k. 68, 69.

Az egyes oszlopok bejegyzései az auschwitzi tábor komplexum különböző részeiben és altáborokban elhunytak számát tartalmazták: a reggeli és az esti sorakozó idején jelentett haláleseteket, az adott napi összesítést, az utolsó oszlopban pedig a hónap kezdete óta bekövetkezett halálesetek együttes számát. E statisztikák a szelekció során gázkamrában meggyilkolt foglyok számát is tartalmazták – amint az a példaként közölt szeptember 12-i lapon látható –, bekarikázva, S.B., azaz Sonderbehandlung [különleges bánásmód = legyilkolás] megjelöléssel.

Szeptember 13-án azonban kivételesen a lap alján helyezték el az „S.B. Birkenau – 1715” megjegyzést. Ez a Joachimowski által megadottal szinte pontosan megegyező szám arról tanúskodik, hogy aznap szelekciót hajtottak végre, és ennyi foglyot küldtek a halálba, anélkül, hogy erre a fenti táblázatban utaltak vagy azt ott feltüntették volna. Nem lehettek tehát nyilvántartásba vett és fogolyszámmal ellátott foglyok, mert máskülönben beleszámították volna őket az általános halálozási statisztikába. De a táborba érkező tömegtranszportokból a rámpán kiválasztott zsidók sem lehettek, hiszen őket nem tüntették fel a kórházi kimutatásokban. Ha tehát mindkét lehetőséget kizárjuk, valószínűleg egyetlen magyarázat marad: szeptember 13-án olyan foglyokat öltek meg, akik már egy ideje a táborban tartózkodtak, de a hivatalos nyilvántartásba nem vették fel őket. Úgy tűnik, az egyetlen ilyen csoport a Joachimowski beszámolójában említett, Białystokból hozott romáké lehetett.

A fent idézett források sajnos nem teszik lehetővé e transzport táborba érkezése időpontjának meghatározását. Tadeusz Joachimowskit kétszer helyezték át a főtáborból a cigánytáborba: március 20-a körül, amikor néhány napot töltött ott, majd április 20-a körül, amikor végleg az ottani ~~iroda~~ irodába került. Úgy emlékezett, hogy két roma transzport érkezett Białystokból, amelyeket „dr. Mengele pusztulásra ítélt”.¹³⁴ Tudjuk, hogy 1943. május 12-én érkezett Auschwitzba egy ilyen transzport.

¹³⁴ APMA-B, Zespół Oświadczenia, t. 13, k. 67.

Körülbelül 1000 foglyát, egy kisebb, Ausztriából származó roma csoporttal együtt, két héttel később, május 25-én vagy 26-án gázkamrában meggyilkolták.¹³⁵ Dr. Mengele azonban bizonyosan nem lehetett jelen megölésükkor, hiszen csak június 17-én kezdte meg szolgálatát a cigánytábor vezető orvosaként.¹³⁶ Ha tehát feltételezzük, hogy Mengele valóban részt vett a második bialystoki transzporttal érkezett romák meggyilkolásáról szóló döntés meghozatalában, akkor ennek a transzportnak nem márciusban, hanem júniusban vagy még később kellett megérkeznie.¹³⁷

Tudjuk továbbá, hogy a cigánytábor felszámolása után is szállítottak kisebb roma csoportokat Auschwitzba. Az 1944 hátralévő hónapjairól készült tábori statisztikákban külön, folyamatosan csökkenő létszámú csoportként szerepelnek: augusztus 21-én 34 férfi,¹³⁸ szeptember 2-án 31 férfi,¹³⁹ szeptember 23-án 26 férfi és kilenc nő,¹⁴⁰ 1945 januárjának közepe táján pedig már csak négy férfi.¹⁴¹

Összességében tehát a birkenai BIIe táborban fogva tartott és a „Z” számsorozat számaival megjelölt 20 982 roma közül mintegy 17 300 férfi és nő halt meg éhezés és betegségek következtében, illetve vált a gázkamrákban végrehajtott gyilkosságok áldozatává. Ezenfelül 1944 őszén több száz romát – köztük feltehetően olyanokat is, akiket korábban evakuáltak – visszaszállítottak Auschwitzba, és Zyklon B-vel megölték őket.

A tábor roma áldozatainak számához hozzá kell számítani legalább 200 olyan férfi és női foglyot is, akiket az általános számsorozat számaival jelöltek meg, és akik a táborban haltak meg, illetve akiket ott gyilkoltak meg.*

142

¹³⁵ APMA-B, D-Au II-3/2, Księga główna obozu cygańskiego (kobiety), k. 537–574 – körülbelül 534 roma nő; valamint D-Au II-3/1 (mężczyźni), k. 226–242 – körülbelül 507 roma férfi. Elgondolkodtató, hogy az auschwitzi SS-ek e transzport romáinak meggyilkolásáról H. Himmler 1943. április 27-i, kifejezett utasításai ellenére döntöttek: Himmler ugyanis valamennyi koncentrációs táborban elrendelte a nyilvántartásba vett foglyok szelekciójának, vagyis a 14f13-akciónak a felfüggesztését [NO-1007 nürnbergi dokumentum].

¹³⁶ National Archive and Record Administration, Case Number 000-50-3, Vol III: Awarding service medal with swords for meritorious service, Dec 13, 1945 – Jan 5, 1945, Fold 3, File #231946508.^[F23] Az első, Josef Mengele által aláírt dokumentum – laboratóriumi vizsgálatok elvégzésére szóló megrendelés – 1943. június 22-én kelt. APMAB, Zespól SS-Hygiene Institut, segr. 17 b II, k. 647.

¹³⁷ Ekkor Himmler továbbra is érvényben lévő parancsának ismerete – esetleg egy kapott megrovás után – hozzájárulhatott ahhoz, hogy elálljanak a következő ilyen transzport foglyainak azonnali megsemmisítésétől, és úgy döntenek, hogy „karanténban” helyezik el őket a BIIb szektorban.

¹³⁸ APMA-B, Mat. RO, t. 2, k. 25.

¹³⁹ APMA-B, Mat RO, t. 2, k. 34–35.

¹⁴⁰ APMA-B, Mat. RO, t. 44, k. 121.

¹⁴¹ APMA-B, Mat. RO, t. 3, k. 36.

* Rendkívül valószínűtlen, hogy az SS 1944. május 16-án a roma tábor felszámolását tervezte volna, tekintettel arra, hogy a magyarországi zsidók első transzportjai éppen ezen a napon, 13.50-kor érkeztek Birkenaubá. Ilyen nagyszámú ember egyidejű meggyilkolása logisztikai nehézséget jelentett volna az SS számára a gázkamrák befogadóképességének korlátai, valamint a krematóriumoknak a holttestek elhamvasztására szolgáló – bár korlátozott – kapacitása miatt. A magyar fordítás számára készült szerzői kiegészítés.

Fordítói jegyzetek

Fordítói megjegyzések

A fordítás alapja a lengyel kiadás. A szerzők főszövege, 1–141. számú lábjegyzetei és képaláírásai elkülönülnek a jelen változathoz készült fordítói magyarázatoktól. Az átadott korábbi magyar változatnak a lengyelből hiányzó szerkesztői betoldásai nem kerültek a szerzők szövegébe.

A szövegben és a lábjegyzetekben megjelenő [F01]–[F23] jelzések az itt közölt Fordítói jegyzetekre utalnak. Itt szerepelnek a bizonytalan megoldások, az értelmező kiegészítések, valamint az eredeti kiadás észlelt belső ellentmondásai. A fordítói kérdések egy részére a szerzők a magyar fordítás előkészítése során választ adtak; az ezekből következő javításokat átvezettük, és az érintett F-jegyzetekben külön jelezzük. Az idézetek „a szerzők megjegyzése” megjelölésű közbevetései az eredetiből valók.

Az idézetek és a történeti elnevezések szóhasználatát – így a „cigány” megnevezést és a náci minősítéseket is – forráshűen közöljük. A szerzők elbeszélő szövegében a „roma” alakot használjuk. A tanúk egymásnak ellentmondó dátumait és létszámaikat általában nem igazítottuk a tanulmány következtetéseihez; azokat a helyeket azonban, amelyeket a szerzők a magyar fordítás előkészítése során kifejezetten javítottak vagy pontosítottak, ennek megfelelően módosítottuk. Ilyen az eredeti kiadás 1944. szeptember 13-i évszáma is, amelyet a szerzők 1943. szeptember 13-ra helyesbítettek; lásd F22.

A könyv- és tanulmánycímek, levéltári irategyüttesnevek és jelzetek azonosítható eredeti alakjukban maradtak. A hivatkozások rövidítései: t. = kötet; k. = levél (karta); s. = oldal (strona); kl. = mikrofilmkocka; segr. = iratrendező. Az APMA-B az Auschwitz-Birkenau Állami Múzeum levéltárának rövidítése. A k. és s. megjelölést nem vontuk össze.

A szövegben a tábori beosztás és a fogolyfunkció nem felcserélhető: Rapportschreiber = jelentésíró fogolyírnok; Schreibstube / izba pisarska = írnoki iroda; Lagerältester = tábori fogolyelöljáró. A Stärke létszámot, nem „állapotot” jelent. Az elszállítás előtti karantén nem jelent önmagában szabadon bocsátást.

A 14 képi reprodukció és a grafikon az eredeti közlésből került átemelésre. Az ábra- és táblázatszámozás a fordításban hozzáadott tájékoztatói segédlet. Az iratjelzetek és bibliográfiai adatok közlése nem jelenti valamennyi hivatkozott alapírat önálló levéltári ellenőrzését.

Az alábbi megjegyzések fordítói jegyzetek, nem a lengyel tanulmány eredeti jegyzetapparátusának részei. Az oldalszámok mindenütt az eredeti lengyel kiadásra utalnak. A szövegben látható [Fxx] jelölések erre a külön jegyzetapparátusra hivatkoznak. Ahol a szerzők a magyar fordítás előkészítése során választ adtak a fordítói kérdésekre, ezt az adott F-jegyzetben külön jelezzük.

F01. Długoborski keresztnevének eltérő alakjai

Eredeti: 245. o., 1. jegyzet; 246. o., 3. jegyzet.

Az 1. szerzői jegyzet az 1998-as kötet szerkesztőjét Waław Długoborski néven, a 3. jegyzet az 1995-ös kötet szerkesztőjét Władysław Długoborski néven közli. A szerzők a magyar fordítás előkészítése során pontosították, hogy a 3. jegyzetben is Waław Długoborski a helyes névalak. Ennek megfelelően a 3. szerzői jegyzetet javítottuk. (A magyar fordítás számára adott szerzői pontosítás.)

F02. Bonigut beosztása és a zárlat megnevezése

Eredeti: 246. o., Joachimowski idézett beszámolója.

A szerzői közbevetés Rapportführernek nevezi Bonigutot, a tanú idézetének végén viszont Lagerführerként szerepel. A két beosztásnevet nem azonosítottuk egymással és nem egységesítettük: az eltérés az idézett szövegben van. A Lagersperra és Lagersperre alakok szintén az eredeti idézetet követik. A táborzárlatot jelölő Lagersperre és a később szereplő, barakkzárlatra utaló Blocksperre német alakját megtartottuk; a Rapportführer nem tévesztendő össze Joachimowski fogolyírnoki tisztségével, a Rapportschreiberrel. A szerzők a magyar fordítás előkészítése során megerősítették, hogy a beosztásnevek eltérése az idézett szövegben fennáll; ezért e helyen nem történt egységesítés. (A magyar fordítás számára adott szerzői megerősítés.)

F03. Felix Amann német nyelvű levele

Eredeti: 256. o., 66. szerzői jegyzet.

Az idézet fordítása: „Pontosan emlékszem a cigányok 1944. augusztus 1-jei elgázosítására; csak a 3220-as szám nem egyezik az emlékeimmal. Én ugyanis 4220-ra emlékszem. Neked azonban bizonyára első kézből van az adatod. Pénteken itt kihallgatnak, és kitartok a 4220-as szám mellett. Téged is megnevezlek tanúként, így te is előadhatod a terhelő vallomásodat.” A nyomtatott német szöveg nyelvtanilag hibás utolsó fordulata („dann kennst Du ja Deine Belastungen vorbringen”) bizonytalan; a „terhelő vallomásodat” értelmező fordítás, az eljárás összefüggésében. Az augusztus 1-jei dátum és a 3220/4220 számok a tanú közlései, ezért nem igazítottuk őket a szerzők későbbi rekonstrukciójához. A szerzők ezt a fordítói megoldást megerősítették. (A magyar fordítás számára adott szerzői megerősítés.)

F04. A magyar személynevek alakja

Eredeti: 257. o.; 69–70. szerzői jegyzet.

A főszövegben a magyar névsorrendet használtuk: Keéri-Szántó Mihály és Nyiszli Miklós. A lengyel főszöveg az előbbi „Michał Keéri-Szántó” alakban adja meg; a Mihály alak az átadott magyar változatban is szerepel. Ez névalaki rendezés, nem új személyazonosítás. A bibliográfiai tételben az angol kiadásra hivatkozó „Miklós Nyiszli” alakot meghagytuk.

F05. Az 535 nő egynapos nyilvántartási változása

Eredeti: 264. o., a 89. jegyzet utáni bekezdés.

A lengyel mondat szó szerint azt állítja, hogy a több mint 500 nőt a női írnoki iroda dokumentációjában „csak egyetlen napig tüntették fel” („wykazywano ... tyłko przez jeden dzień”). A szerzők a magyar fordítás előkészítése során pontosították az eseménysort: július 18-án a több mint 500 nőt a női tábor adminisztrációjának jelentése transzporttal elszállítottként mutatta ki, ezért a BIIe roma női létszáma ugyanennyivel csökkent; július 19-én a BIIe roma női létszáma ugyanekkora, több mint 500 fős értékkel ismét megnőtt. Ennek megfelelően a főszövegben azt fogalmaztuk meg, hogy a nőket egyetlen napra vették ki a BIIe tábor létszámából. (A magyar fordítás számára adott szerzői pontosítás.)

F06. Július 1. és július 4. a laboratóriumi iratnál

Eredeti: 265. o., 98. jegyzet; 266. o., felső iratreprodukció és képaláírás.

A 98. jegyzet a 42. kötet 216. levelénél július 4-i bejegyzésre utal, a képaláírás viszont július 1-jei megrendelést említett. A szerzők a magyar fordítás előkészítése során jelezték, hogy a képaláírás július 1-jei dátuma téves; a megrendelés helyes dátuma július 4. A 9. ábra képaláírását ennek megfelelően javítottuk. A reprodukción látható „1. VII. 1944” a levett minta dátumára utalhat. (A magyar fordítás számára adott szerzői pontosítás.)

F07. A bekerítésről szóló német idézet

Eredeti: 268. o., 102. szerzői jegyzet.

Az idézet fordítása: „A fent említett 2–3 ezer női fogoly elhelyezéséhez Clauberg professzor blokkja mögött szögesdrót kerítés szükséges...” A német Block és a főszöveg lengyel stacja szava itt nem fordítandó „tömbháznak”, illetve vasúti „állomásnak”: a Clauberg-féle kísérletekhez kapcsolódó tábori elhelyezésről van szó. A szerzők ezt az értelmezést megerősítették. (A magyar fordítás számára adott szerzői megerősítés.)

F08. A 103. jegyzet kereszthivatkozása

Eredeti: 268. o., 103. szerzői jegyzet.

A lengyel eredetiben „Lásd az 56. jegyzetet” áll. A szóban forgó Kłodziński–Cyrankiewicz-üzenet valójában az 55. jegyzetben található; az 56. jegyzet a deportálás ideológiai indokairól szól. A szerzők a magyar fordítás előkészítése során megerősítették, hogy a helyes kereszthivatkozás az 55. jegyzet. A 103. szerzői jegyzet hivatkozását 56-ról 55-re javítottuk; a 141 szerzői jegyzet számozása változatlan maradt. (A magyar fordítás számára adott szerzői pontosítás.)

F09. Verpflegungsstärke: élelmezési létszám

Eredeti: 268. o.; 105. szerzői jegyzet.

A lengyel körülírás („stawki żywniowe”) önmagában élelmezési normákra is utalhatna. A zárójelben közölt német Verpflegungsstärke és az ezt követő, 2636-ról 2236-ra változó személyszám alapján itt élelmezési létszámról, az ellátásnál számításba vett foglyok számáról van szó. A német terminus az irányadó. A szerzőknek azt a bizonytalanságát, hogy az adat az aznapi vagy a következő napi étkezésekre vonatkozik-e, a 105. jegyzet változatlanul megőrzi. A 105. jegyzetben az eredeti Verpflegungstärke írásváltozat szerepel. A szerzők ezt az értelmezést megerősítették. (A magyar fordítás számára adott szerzői megerősítés.)

F10. A májusi transzportok eltérő dátumai

Eredeti: 260., 269. és 271. o.

A 269. oldali rekonstrukció május 23-ára, a 260. oldali tárgyalás és a 271. oldali transzportfelsorolás május 24-ére teszi a ravensbrücki és flossenbürgi transzportokat. A szerzők a magyar fordítás előkészítése során pontosították, hogy a helyes dátum május 24. A jelen tanulmány szerzőinek rekonstrukciójában szereplő május 23-i dátumot május 24-re javítottuk. Azok a helyek, ahol Danuta Czech rekonstrukcióját ismertetik május 23-i dátummal, változatlanok maradtak, mert ott a szakirodalmi álláspont ismertetéséről van szó. (A magyar fordítás számára adott szerzői pontosítás.)

F11. Nebe javaslata: fordítás és a sérült német mondat

Eredeti: 269–270. o., 109. szerzői jegyzet.

Az idézet fordítása: „Nebe SS-Gruppenführer: Egyetértek azzal a javaslattal, hogy a tengervíz ihatóvá tételére szolgáló eljárás koncentrációs táborok foglyain próbálják ki. Azt javaslom, hogy ehhez az auschwitzi koncentrációs táborban lévő aszociális cigány keverékeket használják fel. Vannak közöttük olyan emberek, akik ugyan egészségesek, munkabevetésük azonban nem jön szóba. E cigány emberek ügyében hamarosan külön javaslatot fogok a Reichsführer elé terjeszteni...” A sértő „aszociális cigány keverékek” a náci forrás besorolásának fordítása, nem a fordító szóhasználata. A nyomtatott német idézet utolsó mondata nyelvtanilag sérült („...Reichsführer einen besonderen Vorschlag unterbreiten halten...”); annak magyar változata a mondat valószínű értelmét adja vissza.

F12. A Hartman Renzre vonatkozó vizsgálati megrendelés dátuma

Eredeti: 270. o., 111. szerzői jegyzet.

A Hartman Renz Z-5948 fogolyra vonatkozó megrendelésnél a lengyel eredeti 1944. augusztus 31-ét adja meg. A szerzők a magyar fordítás előkészítése során pontosították, hogy a helyes dátum 1944. július 31. Ennek megfelelően a 111. szerzői jegyzetben az augusztus 31-i dátumot július 31-re javítottuk. (A magyar fordítás számára adott szerzői pontosítás.)

F13. Ismétlődő fogolyszám a 112. jegyzetben

Eredeti: 270–271. o., 112. szerzői jegyzet.

A lengyel eredetiben Selma Rose és Hedwig Rose mellett egyaránt Z-8882 szerepel. A szerzők a magyar fordítás előkészítése során a következő adatokat adták meg: Rose Selma, 1893. március 9., Z-8881; Rose Hedwig, 1920. november 30., Z-8882. Ennek megfelelően a 112. szerzői jegyzetben Selma Rose fogolyszámát Z-8881-re javítottuk; Hedwig Rose Z-8882 száma változatlan maradt. A Maria Marka-tételben a kiinduló tábor neve a lengyel mondatban továbbra is hiányzik („z KL”), ezért ezt nem egészítettük ki. (A magyar fordítás számára adott szerzői pontosítás.)

F14. Az „aszociális” kategória német megjelölése

Eredeti: 271. o., 114. szerzői jegyzet.

A lengyel jegyzet „aszociális foglyokról” beszél, zárójelben az Arbeitsscheu német megjelöléssel. A szerzők a magyar fordítás előkészítése során pontosították, hogy az eredeti német terminus asoziale. Ennek megfelelően a 114. szerzői jegyzetben az Arbeitsscheu alakot asoziale formára javítottuk; az „aszociális” magyar megnevezést megtartottuk. E besorolások a tábori adminisztráció minősítései, nem a foglyok tulajdonságaira vonatkozó fordítói állítások. (A magyar fordítás számára adott szerzői pontosítás.)

F15. A 2473 férfi összesítésének alapja

Eredeti: 271–272. o., a hét transzport felsorolása és összesítése.

A 2473 férfi a natzweileri transzport feltételezett 100 fős létszámával adódik: $100 + 883 + 82 + 918 + 490 = 2473$. A biztosabb alsó határként közölt 79 fővel az összeg 2452 lenne. A női összesítés $534 + 161 + 535 = 1230$. Az eredeti „körülbelül 3700” tehát a 100 fős feltételezést alkalmazza; nem szabad minden tételt egyformán pontos, bizonyított adatnak tekinteni. A szerzők ezt az értelmezést jóváhagyták, ezért a főszöveg számait nem módosítottuk. (A magyar fordítás számára adott szerzői megerősítés.)

F16. A Quar. jelölés és a szabadon bocsátás

Eredeti: 272. o., 120. szerzői jegyzet.

A Quar.[antäne] karantént, az Entl.[assen] szabadon bocsátást jelöl. A tanulmány korábbi részeiben a távozás előtti karantén a másik táborba szállítást is megelőzhetette. Ezért a Quar. megjelölés önmagában nem azonos a szabadon bocsátás igazolásával. A szerzők legalább 30 elbocsátott személyre vonatkozó számítását a fordítás megtartja, de a kétféle bejegyzés bizonyító értékét nem azonosítja. A szerzők ezt az értelmezést megerősítették. (A magyar fordítás számára adott szerzői megerősítés.)

F17. A gázkamrákra vonatkozó általános állítás

Eredeti: 272. o., a visszatranszportokról szóló bekezdés.

A lengyel szöveg Auschwitzot az adott időszakban működő gázkamrákkal és tömeges hamvasztási lehetőséggel rendelkező „egyetlen tábornak” nevezi. A fordítás ezt a megfogalmazást változatlanul őrzi. A szerzők a magyar fordítás előkészítése során kifejezetten megerősítették, hogy az „egyetlen tábor” megfogalmazást helyesnek tekintik; ezért itt nem történt szövegmódosítás. (A magyar fordítás számára adott szerzői megerősítés.)

F18. A Buchenwaldból induló transzport dátuma

Eredeti: 273. o., 126. szerzői jegyzet.

A 126. jegyzet Czech október 5-re tett adatát egy Buchenwaldból „3.11.1944” napján elindult transzporttal veti össze. A szerzők a magyar fordítás előkészítése során pontosították, hogy a helyes dátum 1944. október 3. Ennek megfelelően a 126. szerzői jegyzetben a november 3-i dátumot október 3-ra javítottuk. (A magyar fordítás számára adott szerzői pontosítás.)

F19. „800 gyermek” és a nők csoportja

Eredeti: 273. o., a Langfusnak tulajdonított feljegyzés értelmezése.

A forrásidézett gyermekeket említ, a szerzők ezt követő magyarázata pedig nőkről, köztük roma és zsidó nőkről beszél. Ezt az értelmezési feszültséget a fordítás nem oldja fel a „gyermekek” vagy a „nők” átírásával. A bekezdésben a „valószínűleg”, „elképzelt” és „feltételezhető” megfogalmazások a szerzői rekonstrukció bizonytalanságát jelzik. A szerzők a magyar fordítás előkészítése során megerősítették, hogy a források közötti eltérések miatt a rekonstrukció ezen a ponton bizonytalan. (A magyar fordítás számára adott szerzői megerősítés.)

F20. A 128. jegyzet visszautalása

Eredeti: 273. o., 128. szerzői jegyzet.

Az eredeti itt a 126. jegyzetre utal. A közvetlen tárgyhoz – a 168 roma nő közül 58 korábban nem volt Auschwitzban – a 125. jegyzet kapcsolódik szorosabban. Lehetséges tehát a kereszthivatkozás hibája, de a 126. jegyzet más fenntartást is tartalmaz. Az eredeti számot megtartottuk.

F21. A 131. jegyzet „zsidó női”

Eredeti: 274. o., 131. szerzői jegyzet.

A „kobiety – Żydówki” kifejezés a lengyel eredetiben is szerepel. Ebben a mondatban a szerzők Danuta Czech általuk tévesnek tartott korábbi értelmezését ismertetik. Nem helyettesítettük ezért a „zsidó nőket” „roma nőkkel”: ez megváltoztatná annak a megállapításnak a tartalmát, amelyet a szerzők bírálni kívánnak. A szerzők ezt az értelmezést megerősítették. (A magyar fordítás számára adott szerzői megerősítés.)

F22. A szeptember 13-i évszám javítása

Eredeti: 274–276. o.; különösen a 275. oldali iratreprodukciók.

A 275. oldal nyomtatott lengyel szövegében „13 września 1944 r.”, vagyis 1944. szeptember 13. áll. Ugyanott a közölt feljegyzések dátumai 12.9.43 és 13.9.43; az előző oldalon a theresienstadti zsidók érkezése 1943. szeptember 8., a tárgyalt esemény pedig az érvelés szerint öt nappal későbbi. A szerzők a magyar fordítás előkészítése során pontosították, hogy a helyes dátum 1943. szeptember 13. A főszöveg évszámát ennek megfelelően 1943-ra javítottuk, miközben e fordítói jegyzet rögzíti, hogy a lengyel kiadásban 1944 szerepel. A 1715 fogoly roma csoportként való azonosítását továbbra is a szerzők következtetéseként közöljük. (A magyar fordítás számára adott szerzői pontosítás.)

F23. A 136. jegyzet fordított időintervalluma

Eredeti: 276. o., 136. szerzői jegyzet.

A hivatkozásban „Dec 13, 1945 – Jan 5, 1945” szerepel, tehát azonos éven belül a kezdő időpont későbbi a zárónál. A szerzői válasz szerint ez a NARA dokumentumgyűjtemény leírásának nyilvánvaló hibája, amelyet azonban szándékosan nem javítottak, hogy a levéltári katalógusban a tétel továbbra is az eredeti címleírással legyen kereshető. Ezért a 136. szerzői jegyzet hivatkozását változatlanul hagytuk. A főszöveg Mengele szolgálatkezdésére vonatkozó állítását a fordítás nem helyettesíti külső kronológiával. (A magyar fordítás számára adott szerzői pontosítás.)